

Bogusław Czechowicz

 <https://orcid.org/0000-0002-6454-8388>

Slezská univerzita v Opavě

***Arces biblicae* – środkowoeuropejskie zamki nowych Dawidów i Salomonów Szansa dla kastelologii?**

***Arces biblicae* – Central European Castles of New Davids and Solomons: A Chance for Castellology?**

Abstrakt

W artykule przedstawiono możliwości badań nad zamkami Środkowej Europy w kontekście eksponowania przez nie motywów biblijnych, jerozolimskich. Służyły one różnym celom, ale przede wszystkim legitymizowały użytkowników zamków – władców różnych szczebli (królów, książąt, dostojników kościelnych) czy przedstawicieli elit szlacheckich. Powszechne odwoływanie się do autorytetu Dawida, Salomona, Judy lub innych władców biblijnych winno prowokować nie tylko do wskazywania w kreacjach zamkowych wątków chrystologicznych, czytelnych głównie przez upodabnianie zamkowych kaplic do Anastasis, ale poszukiwania w rezydencjach odniesień do toposu Templum Salomonis, Turris Davidi

Abstract

The article explores the potential for studying castles of Central Europe in the context of their display of biblical, Jerusalem-related motifs. These motifs served various purposes, but above all they legitimized the users of the castles – rulers of various ranks (kings, princes, church dignitaries) or members of the noble elites. The common reference to the authority of David, Solomon, Judah, and other biblical rulers invite us to recognise in the castle architecture not only Christological themes – evident mainly through the resemblance of the castle chapels to Anastasis – but also allusions to the topoi of *Templum Salomonis*, *Turris Davidi* or *Aurera Porta*. Such associations were sometimes conveyed indirectly, e.g. through

czy Aurera Porta. Czasem dokonywało się to z drugiej ręki, np. poprzez recepcję paryskiej Sainte-Chapelle jako interpretacji Świątyni Salomona czy podobnie „programowanych” kreacji templariuszy znanych z Europy Zachodniej (Paryż, Tomar). Odniesienia te w niektórych przypadkach już dostrzeżono (np. Zamek Praski, Wawel, Malbork, Budziszyn, Błatná, Ząbkowice Śląskie, Legnica). Inne czekają na głębszą analizę i interpretację ukierunkowaną na materializację westchnień do biblijnych wzorów osobowych Dawida i Salomona (np. Buda, Wrocław, Siedlęcin, Rożmitál). W tym kierunku zmierza wiele prac dotyczących budowli w Outremer oraz w Europie Zachodniej i Południowej. Potencjał badawczy zagadnienia jawi się jako ogromny i rolą tego artykułu jest także wskazanie innych perspektyw badawczych kastelologii niż dominujące wciąż chronologia, typologia czy kontekst społeczny.

Słowa kluczowe: Europa Środkowa, architektura, zamki, biblicyzmy, reprezentacja władzy, ideologia polityczna

the reception of the Paris Sainte-Chapelle as an interpretation of the Temple of Solomon, or through similarly “programmed” constructions of the Templars known from Western Europe (Paris, Tomar). Such references have already been identified in some cases (e.g. Prague Castle, Wawel, Malbork, Budziszyn, Błatná, Ząbkowice Śląskie, Legnica), while others still await deeper analysis and interpretation aimed at materializing sighs for the biblical personal models of David and Solomon (e.g. Buda, Wrocław, Siedlęcin, Rożmitál). Many studies on buildings in Outremer and in Western and Southern Europe are developing in this direction. The research potential of the topic seems to be enormous and the role of this article is also to indicate alternative research perspectives within castellology that move beyond the still dominant focus on chronology, typology or social context.

Keywords: Central Europe, architecture, castles, biblical motifs, representation of power, political ideology

Zagadnienie genezy europejskich zamków i jej ewentualnych powiązań z krucjatami do Ziemi Świętej zakrzęta badaczy od pokoleń¹, przeważnie jednak mając charakter rozważań jednowymiarowych, skupionych na materialnej tkance budowli (dobrze jeśli wkraczających w interpretacje ich formy,

¹ Klasyczna pozycja to: W. Müller-Wiener, *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis*, München 1966, wyd. angielskie: *Castles of the Crusades*, London 1966; nowsze prace to np.: A.J. Boas, *Crusader Archeology. The Material Culture of Latin East*, Routledge, London–New York 1999, 2023² (ebook) – publikację cechuje holistyczne podejście i jest to jedno z najlepszych opracowań zagadnienia; H. Kennedy, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge 2001 – autor starał się wyważyć różne wpływy, zarówno bliskowschodnie, jak i antycznorzymskie, sporo też pisał o recepcji zamków w dobie ich powstawania oraz funkcjonowania, akcentując przepych i luksus budowli bliskowschodnich; A. Wheatley, *The Idea of the Castle in Medieval England*, Boydell & Brewer, York Medieval Press, Rochester (USA) 2004 – ujęcie nieco „normanocentryczne”, ale inspirujące. Skromnie po polsku: K. Dumala, *Zamki krzyżowców w Outremer*, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, DiG, Warszawa 2002, s. 65–78.

ale często nawet to nie²), a marginalizujących np. sferę religijną – począwszy od zamkowej sakrotopografii³, a skończywszy chyba na liturgii sprawowanej w zamkowych kościołach (na zamkach mamy jednak katedry i kolegiaty) czy kaplicach⁴. Niewiele uwagi poświęcano też symbolice (czy raczej semantyce) zamkowej toponomastyki⁵, choć ten i wyżej wskazane deficyty badawcze są w ostatnich latach twórczo zagospodarowywane, zwłaszcza w Hiszpanii i Portugalii, stanowiąc inspirację do nowego spojrzenia na bliższe nam zamkowe kreacje⁶. Niniejsze opracowanie jest próbą wyjścia im naprzeciw i chyba nieuchronną przymiarką do publikacji o większych gabarytach – książki poświęconej biblijnym komponentom siedzib doby średniowiecza w Europie Środkowej.

Z pytaniem o wpływ krucjat i jerozolimskiego doświadczenia Europejczyków na czeskie zamki zmagął się przed ćwierćwieczem wybitny czeski kastelolog Tomáš Durdík. Skupił się na XII–XIII wieku, a rozważając ewentualność

² T. Durdík, *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Academia, Praha 1998 – skupił się na typologii; D. Nicolle, *Crusader Castles in the Holy Land 1099–1191*, Osprey, Oxford–New York 2004 – interesował się głównie aspektem militarnym, podobnie jak: J. Petre, *Crusader Castles of Cyprus: The Fortifications of Cyprus under the Lusignans, 1191–1489*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2012 (Sources et études de l’histoire de Chypre, 69).

³ Zob. np. studium przypadku: M. Ktori, *Impressions, Itineraries and Perceptions of a Coastscape: The Case of Medieval Paphos (A.D. 12th–16th Century)*, in: *ACUA Underwater Archaeology Proceedings 2018*, eds. M. Keith, A. Evans, Society for Historical Archaeology, [Germantown, USA] 2019, s. 71–83.

⁴ Np. L.U. Afonso, *Donzelas no castelo. Cultura religiosa e secular nos muros de São Francisco de Bragança*, „Monumentos” 2011, 32, s. 30–37; J.M. Muñoz Jimenez, *Juan Guas, el obispo Arias Dávila y el castillo de Turégano (Segovia) como nuevo Templo de Salomón*, in: *Castillos de España: publicación de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, ed. A.R. Rodríguez, Asociación Española de Amigos de los Castillos, Madrid 2012 (= „IV Congreso de castellología, Madrid, 7, 8 y 9 de marzo 2012, Asociación Española de Amigos de los Castillos”), s. 697–712. Dla odmiany rozczarowuje w tym względzie przegadana w swej opisowości, trzatomowa praca: F. Záruba, *Hradní kaple*, díl. 1–3, Univerzita Karlova, Praha 2014–2016.

⁵ Np. N.V. Oliveira, *Toponímia e arquitectura. Das Ordens militares em Portugal: a memória de Oriente latino*, in: „Genius loci” – „lugares e significados”. *Places and Meanings*, coord. L.M. Cardoso Rosas, A.C. Sousa, H. Barreira, vol. 2, Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, Porto 2017, s. 121–131. Do kwestii tych zbliża się też monografia: S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012 – w jej przypisach znajduje się wiele innych bardzo cennych prac obu badaczy. Zagadnieniu temu dla ziem czeskich i polskich w XIII–XVIII w. poświęciłem książkę *Zamek jako desygnat*, której druk planuję na rok 2027.

⁶ Oprócz prac wcześniej cytowanych np.: P. Pereira, *Convento de Cristo, Tomar*, IPPAR, Lisboa 2009 (chodzi o zamek templariuszy); L.U. Afonso, *A Rotunda templária de Tomar e os edifícios de planta centralizada de Jerusalém na época das cruzadas*, in: *Entre Deus e o rei. O mundo das Ordens Militares*, coord. I.C. Fernandes, 2, Gabinete de Estudos sobre a Ordem de Santiago, Palmela 2018, s. 223–242. Zob. też przyp. 36.

bliskowschodnich asocjacji Zamku Praskiego czy zamków typu kasztelowego, uznał, że nawiązywano w pierwszym z nich do wzorów południowoeuropejskich, a w pozostałych – do kreacji francuskich. Odrzucił przy tym tezy dawniejszych badaczy o tym, że ten ostatni typ (kasztel) jest refleksem architektury zakonów krzyżowych o jerozolimskiej genezie. Za argument posłużyła mu absencja na Bliskim Wschodzie ścisłych analogii typologicznych dla kreacji z obszaru określanego jako Francja. Sceptyczny był czeski kastelolog także w kwestii dawniej podnoszonej bliskowschodniej genezy wielobocznych, masywnych wież – donżonów, nader licznych również na zamkach Środkowej Europy. Wątpliwości tych nie miał jedynie w przypadku boniowania, wiążąc jego upowszechnienie w Europie z pielgrzymką króla rzymskiego Konrada III do Jerozolimy w latach 1122–1127. Monarcha – wedle słów Durdíka – boniowanie: „[...] zřejmě chybně považoval za architekturu biblických králů Davida a Šalamouna. Aby proklamoval sam sebe jako nástupce těchto králů, přejal po roce 1138 užívání bosovaných kvádrů. Z těchto královských staveb se pak velmi rychle rozšířilo i na ostatní hrady v německojazyčném prostoru”. Pojawienie się tego motywu na kilku zamkach zachodnich i południowych Czech wiązał raczej z oddziaływaniem wzorów południowoeuropejskich niż bezpośrednio jerozolimskich: „Výskyt bosovaných kvádrů v Čechách tak zjevně není přímou inspirací ze Svaté země”, konkludował. Rozważał jeszcze jeden motyw – duże prostopadłościenne wieże, ale tu ze sporą dozą sceptycyzmu co do ich metryki sięgającej styku Azji, Afryki i Europy, tak samo jak w przypadku wież budowanych jako element fasadowej części zamku, a to dla wzmocnienia jego obrony w tym newralgicznym miejscu oraz zaopatrywania murów w strzelnice. Badacz stwierdził też, że w Królestwie Czeskim brak jest jakichkolwiek onomastycznych nawiązań zamków do Ziemi Świętej – domyślać się należy, że nie myślał tu o dobie późnoluksemburskiej zwanej husycką, gdzie mamy biblijne toponimy (np. Sion)⁷.

Wynik poszukiwań jerozolimskich tropów w zamkowej architekturze Czech dojrzałego średniowiecza (T. Durdíka nie interesowały Morawy) jest więc raczej negatywny, ale trzeba zauważyć, że kwestionariusz badawczy tu wdrożony jest dość ograniczony. Dotyczy on głównie typologii – ze swej istoty anachronicznej, bo tworzonej w umysłach badaczy, a nie oddającej stan świadomości ludzi badanej epoki – oraz sfery funkcjonalnej, sprowadzonej przy tym do kwestii obronnych i – nazwijmy to roboczo – użytkowych zamku. Poza boniowaniem Durdíka nie interesowały detal architektoniczny, wystrój czy wreszcie sfera religijno-ideowa, np. istnienie na zamkach świątyń, z całym ciągiem konsekwencji z tego wynikających. Przemierzając mroczny świat niewiedzy o zamkach, świecił on latarką tylko pod nogi, najwyraźniej nie

⁷ T. Durdík, *K problematice možného ovlivnění středoevropské hradní architektury křížovými výpravami do Svaté země*, „Archaeologia historica“ 2011, 36, s. 7–25, cytaty ze s. 17–18, 19.

widząc, co ma wokół siebie i nad głową. Efekty takiego zawężenia perspektywy widać też w przypadku artykułu Shlomo Lotana na temat strukturalnych i funkcjonalnych powiązań między zamkami w Królestwie Jerozolimskim oraz tymi w państwie zakonnym w Prusach. W Malborku dostrzegł on podobieństwa w rozplanowaniu budowli i jej zaplecza, a konkretnie – szpitala sytuowanego tu i tam poza zamkiem⁸. Bodaj nikt nie zauważył godnej rozpatrzenia ewentualności, że kościół zamkowy (zwany kaplicą Zamku Wysokiego) i Wieża Klesza (obecna jest w zasadzie neogotycka) to prawdopodobny układ: Templum Salomonis i Turris Davidi⁹.

Tymczasem analiza detalu może być poznawczo nader owocna, jak tego dowodzi niedawny przyczynek Jarosława Jarzewicza na temat historyzmu o znamionach orientalizmu w architekturze malborskiej siedziby zakonu krzyżackiego (ściślej: portalu północnego Zamku Wysokiego)¹⁰. Istotnym

⁸ Sh. Lotan, *The 'River Structure' at the Montfort Castle in the Latin Kingdom of Jerusalem. Re-Examining the Functions of the Teutonic Stronghold in the Thirteenth Century*, "Analecta Theutonica, Studies for the History of the Teutonic Order" 2014, 1, s. 63–75.

⁹ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2011, s. 119–151; M. Prarat, B. Jesionowski, *Early Building History of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and Conservation Work Carried Out in the 19th Century in the Light of Results of Architectural Research (Part I)*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, 54, s. 7–24; Ciż, *Early Building History of the Klesza Tower... (Part II)*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, 55, s. 24–34. Wśród interpretacji kodu ideowego kościoła zamkowego Panny Marii z kaplicą św. Anny jako kryptą pojawiła się myśl o nawiązaniu do paryskiej Sainte-Chapelle. Dotychczas wskazane przesłanki są dość słabe (J. Raczkowski, *Kościół zamkowy w Malborku versus paryska Sainte-Chapelle. Kilka uwag o architekturze i wystroju*, w: *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku: dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Zamek w Malborku, Malbork 2016, s. 79–93; J. Adamski, *Pierwotne funkcje kaplicy św. Anny w Malborku a kontekst założeń dwukondygnacyjnych w średniowiecznej architekturze sakralnej*, w: *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku: dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Zamek w Malborku, Malbork 2016, s. 9–25 – tam odesłania do starszych prac), ale warto mieć w polu widzenia interpretację paryskiego archetypu jako nowej Świątyni Salomona (S. Murray, *The Architectural Envelope of the Sainte-Chapelle*, "Avista Forum. Journal of The Association Villard de Honnecourt for the Interdisciplinary Study of Medieval Technology, Science, and Art" 1996–1997, 10, 1, s. 21–25) oraz fakt, że ujęta dwoma wieżami – czyli odpowiednikami biblijnych kolumn Jachim i Boaz – brama zachodnia Zamku Wysokiego sytuowana jest niemal na osi owej świątyni, jest jakby bramą do niej, choć brak im bezpośredniej styczności. W odbiorze zamku (całego lub tylko Zamku Wysokiego) układ ten może ewokować skojarzenie z biblijnym schematem (albo wyobrażeniem o nim). Obecność w nim Wieży Dawida (jeśli istotnie substytuować ją miała Wieża Klesza) jawi się jako zasadna. Skłonnych przypuścić atak na powyższych kilka zdań, iż jest to tylko kaskada domysłów, chcę uspokoić tym, że chodzi raczej o kilka wzajemnie dopełniających się przesłanek i jedynie sugestię dla dalszych rozważań nad symboliczną topografią malborskiego Zamku Marii.

¹⁰ J. Jarzewicz, *O orientalnych motywach w architekturze zamku malborskiego, czyli powrót do dawnej hipotezy*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2023, 85, 2, s. 35–50.

dopełnieniem są tu wystrój malarski i rzeźbiarski zamków, do czego jeszcze powrócę, oraz dekoracja ich pieców, znana najczęściej fragmentarycznie z odnajdywanych w trakcie badań archeologicznych kafli piecowych. Ich zasób jest jednak imponujący i wciąż się powiększa – to istna skarbnica motywów ikonograficznych, w jakie wpatrywać się mogli przebywający w zamkowych wnętrzach. Wyobrażeń władców biblijnych czy szerzej – postaci biblijnych tu nie brak, choć pisząc to, zarazem muszę skonstatować powierzchowność dokonywanych analiz ikonologicznych. Historycy sztuki zajmują się tym zagadnieniem niechętnie, archeolodzy skupiają się na statystykach i typologiach¹¹.

Analiza formy architektonicznej może być wszakże – i bywa – obarczona błędem subiektywizmu, jak tego dowodzi konkluzja analizy pałacowego segmentu zamku malborskiego pióra Christofera Herrmanna: „Palastes, errichtet zwischen 1380 und 1396, besticht durch eine bis ins kleinste Detail durchdachte Konzeption, bei der Hierarchisierung und Modernität zum Ausdruck kommen. Die radikal abstrakte Architektursprache sollte nicht Prunkfreude, sondern Schlichtheit vermitteln, was dem unhöflichen, prachtverneinenden Selbstverständnis des Hochmeisters und des Deutschen Ordens entsprach”¹². Pomijając już nieco zaskakującą radykalną odmienność tej opinii od wielu innych interpretacji tej architektury, uznawanej za dworską, wykwintną¹³, należy podkreślić istotną cechę kreacji niemieckich rycerzy – historyzm. Wpisuje się on w usiłowania czasów Wielkiej Schizmy Zachodniej, w ofensywę ideową znów (od 1378 roku) papieskiego Rzymu i służącą temu wzmoczoną eksplorację

¹¹ Tu tylko kilka nowszych prac tytułem przykładu: D. Mazur, *Kafle piecowe jako źródło materialne i ikonograficzne: znaczenie kafli w rekonstrukcji materialnych i niematerialnych aspektów życia codziennego dawnych społeczeństw*, „Archaeologia historica” 2014, 39, 1, s. 177–203; P. Drnovský, *Pozoruhodný soubor kachlí z hradu Kumburku, okr. Semily*, „Archeologie středních Čech” 2015, 19, 1, s. 379–410; Tenże, *Shodné ikonografické náměty na komorových kachlích z vybraných šlechtických sídel v severovýchodních Čechách*, „Archeologie středních Čech” 2016, 20, 2, s. 439–453.

¹² Ch. Herrmann, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg – ein außergewöhnlicher Residenzbau im Kontext der europäischen Architektur des 14. Jahrhunderts*, in: *Akkon – Venedig – Marienburg. Mobilität und Immobilität im Deutschen Orden. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Venedig 2018*, hrsg. H. Houben, WDG Weimar Verlag, Weimar 2022, s. 225; zob. też: Ch. Herrmann, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2019.

¹³ Dla przykładu: „Oczywiste jest, że mamy tu do czynienia z nowatorskim i zarazem prekursorskim kształtem tego pierwszego w dosłownym rozumieniu pałacu na naszych ziemiach, który stanowi pomost między »dawnymi a nowymi laty«. Zwracaliśmy bowiem uwagę szczególnie w dziedzinie systemów zasklepień, na zjawiska nowatorskie, zapowiadające ostatni etap ewolucji gotyku dążącego ku formom dekoracyjnym, chyba słusznie zwanych we Francji płomienistymi. Taki jest właśnie Pałac Wielkich Mistrzów [...]” (T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Pomorze Wschodnie, w: Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, t. 1, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995 (Dzieje Sztuki Polskiej, t. 2), s. 105).

form antycznych. Ujmowane kolumnami elewacje budowanych wówczas segmentów siedziby wielkich mistrzów to formułowane w duchu gotyckich, czyli jerozolimskich nawyków – bo gotyk jako taki jest jednym wielkim przejawem jerozolimizacji Europy – przywoływanie ducha budowli cesarskiego Rzymu. To także oryginalna synteza wielowiekowego kulturowego dylematu Europy, rozpiętej w sferze ideowej między Miastem Dawida, Salomona i Jezusa a miastem antycznych imperatorów i całkiem współczesnych papieży¹⁴.

Ten wpisany również w dzieje sztuki, w tym architektury, dylemat ma wiele odcieni, a przede wszystkim – starszą metrykę. Materializuje się już w dwóch zamkach Bolesława I Wysokiego oraz Henryka I Brodatego we Wrocławiu i Legnicy, których początki sięgają drugiej połowy XII wieku. W Legnicy ówczesna jerozolimskość kreacji zamkowej opiera się głównie na istnieniu poświadczonej już od roku 1149 kaplicy Bożego Grobu, nieznaney nam w sensie materialnym, ale z racji wezwania w oczywisty sposób substytuującej Gólgotę (była to kaplica pod grodem). W przypadku Wrocławia sprawa jawi się jako bardziej złożona. Kluczową budowlą wczesnych lat Bolesława I na Śląsku (1166–1172) był osiemnastoboczny, ceglany donżon, którego wysokość szacowana jest na ok. 20 m, przy średnicy dochodzącej do 25 m. Niewiele wiadomo o jego dyspozycji wewnętrznej, poza tym, że z racji „wątłości” ścian wyklucza się istnienie w nim sklepień, przyjmując, iż kryty był stropem opartym na centralnym filarze grubości 3 m. Dla budowli tej wskazywano szereg różnych analogii, a ich zestaw znacznie ostatnio poszerzono, kładąc akcent na architekturę Lombardii z Mediolanem na czele¹⁵. Tu chciałbym wskazać na aspekt symboliczny budowli. Wiąże się on ze znaczeniem liczby 18. Nazwą tą (‘Osiemnaście’) określana jest jedna z najważniejszych modlitw żydowskich, zwana też Amidą, zawierająca 18 błogosławieństw, a jej powstanie wiązane jest ze zburzeniem drugiej Świątyni Jerozolimskiej w 70 roku¹⁶. Nie powinno to zaskakiwać, skoro recepcja żydowskiej religijności w Europie

¹⁴ B. Czechowicz, *Wstęp*, w: *Gdy średniowiecze stawalo się nowożytnością...*, red. B. Czechowicz, Chronicon, Wrocław 2024 (VII Kongres Mediewistów Polskich, t. 4), s. 17.

¹⁵ M. Chorowska, *Wrocławskie pałace śląskich Henryków – najmlodsze palatia na terenie Polski?*, w: „*Gemma gemmarum*”: studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz, 2, red. A. Różański, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2017, s. 925–954; M. Chorowska, *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011–2012 oraz 2014*, w: *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada–1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2014, s. 137–163; M. Chorowska, R. Mruczek, *Silesian Landscape with a Castle in the Background. A Wrocław Donjon of the Prince-Crusader*, „*Architectus*” 2023, 73, s. 7–16; B. Czechowicz, *Encyklopedia zamków śląskich*, AD REM, Jelenia Góra 2025, s. 31–34.

¹⁶ L. Finkelstein, *The Development of the Amidah*, “*The Jewish Quarterly Review*” 1925, 16, 1, s. 1–43; D. Instone-Brewer, *The Eighteen Benedictionis and the Minim before 70ce*, “*The*

w dobie wypraw krzyżowych – w ich następstwie – jest sprawą powszechnie znaną. Warto tu zacytować konkluzję rozważań Jana Legowicza: „Świat arabsko-judejski dał Zachodowi wzorzec, który choć z czasem stał się manierą werbalnego formalizowania myślenia, stwarzania nad miarę i potrzebę myślnych »bytów-wybiegów«, niemniej jednak był wzorcem uściślenia myśli, definiowania i argumentowania oraz aksjomatyzowania problematyki i zarazem tworzenia łacińskiego języka filozoficznego, który niezależnie od swych powiązań z semiotyką teologiczną pozostał w spadku po średniowieczu jeszcze przez długie lata jako język filozoficznego porozumienia nie tylko w Europie Zachodniej”¹⁷. Zatem mamy także ogólne podstawy do poszukiwania sensu wrocławskiej kreacji Bolesława Wysokiego w tym kręgu, dodając jeszcze jedną – utożsamianie tego księcia w śląskiej historiografii doby średniowiecza z królem Dawidem¹⁸.

Istotną rolę odgrywali tu templariusze, których jako pierwszy do ówczesnej Polski sprowadził syn Bolesława, Henryk I Brodaty. Wiązana z jego dobą kaplica na zamku wrocławskim wciąż stawia wiele pytań. Kwadrat z apsydami w kątach zbliża ją do mauzoleum Galli Placydii w Rawennie, dokonania kręgu bizantyńskiego czy do przekroju poziomego wież katedry w Naumburgu. Dla nich wszystkich wzorem jest wschodnia, centralna część jerozolimskiej Anastasis. W związku z tym myśl o przeniesieniu jakiejś części biblijnej topografii na Ostrów Tumski w czasie, gdy władztwo krzyżowców w Ziemi Świętej coraz wyraźniej chyliło się ku upadkowi, elektryzując Europę, ma jakieś najogólniejsze uzasadnienie. Brak wszakże wsparcia dla takiej interpretacji ze strony wrocławskich patrociniów. W sukurs przychodzi jednak zabytek, który jest zminiaturyzowaną świątynią na planie krzyża greckiego z wpisanymi między jego ramiona czterema apsydami – zatem w części centralnej jest to kwadrat z apsydami na rogach, jak w zamkowej kaplicy. Chodzi o kadzielnicę opactwa cysterek w Trzebnicy, datowaną na początek XIII wieku. Fundatorami opactwa byli Henryk Brodaty i Jadwiga, pod okiem których wznoszono wrocławską zamkową kaplicę. Architektoniczna forma kadzielnicy interpretowana była jako znak zbawienia zakotwiczonego w Jerozolimie – tej historycznej (biblijnej) i apokaliptycznej (wyobrażenie rajy)¹⁹.

Journal of Theological Studies” 2003, new series, 54, 1, s. 25–44; W.J. Hamblin, D. Rolph Seely, *Solomon's Temple. Myth and History*, Thames and Hudson, London 2007, s. 65–71.

¹⁷ J. Legowicz, *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1986, s. 136.

¹⁸ Np. *Kronika polska*: „Captans ergo tempus et horam egressionis illius secundum consuetudinem paratus in prelium, cancello castra egressus hostem solo prosternit et amputato capite illius tanquam **alter David** [wyróżn. – B.C.] victor ad castra revertitur” (MPH, t. 3, s. 646); w podobnym duchu *Kronika książąt polskich*, w: tamże, s. 481.

¹⁹ Interpretacja treściowa zabytku: S. Kobieltus, *Romańska kadzielnica z Trzebnicy jako symbol utraconego i odzyskanego Raju*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1992–1993, 25–26, s. 343–353.

Kolejną przesłanką na rzecz poszukiwania „jerozolimskich śladów” na wrocławskim zamku pierwszej połowy XIII wieku jest aktywność Henryka Brodatego w sferze promowania zakonu templariuszy, osadzonych przezeń w Oleśnicy Małej, oraz joannitów i Krzyżaków²⁰. Niestety, o śląskich kreacjach architektonicznych templariuszy nie wiemy prawie nic. Zachował się natomiast wczesny śląski kościół „bratniego” zakonu joannitów w Tyńcu nad Słężą, a ściślej – jego wczesnogotyckie prezbiterium²¹. Mamy tu architektoniczny iluzjonizm – okna umieszczone są w ostrołucznych arkadach sięgających gruntu, co uznać należy za przetworzone w duchu form gotyckich ujęcie czy raczej poprzedzenie muru kolumnami lub półkolumnami, znane z architektury antycznej, a tu zapewne nawiązujące do artykulacji ścian kaplicy Grobu Pańskiego w Anastasis.

Wrocławskiego zamku po przebudowie dokonanej w latach 60.–80. XIII wieku trudno nie odnieść do dawnego paryskiego kościoła templariuszy. W wyniku kilkudziesięcioletniego procesu budowy i rozbudowy uzyskał ok. 1230 roku postać długiej świątyni z centralnie umieszczoną rotundą (między chórem a korpusem) o średnicy 19,5 m. Kreacja ta – podobnie jak kościół templariuszy w Londynie – także interpretowana jest jako nawiązanie do jerozolimskiej Anastasis, pomimo że rotunda była tu bliżej środka budowli, a nie na jej wschodnim krańcu²². Siła oddziaływania paryskiego wzorca zyskiwała po tym, jak na początku rządów Ludwika IX powstał obok Tempel – pałac spięty czterema narożnymi wieżyczkami. Areal templariuszy w stolicy nad Sekwaną kodował w ten sposób pamięć o świątyni grobu Chrystusa i Świątyni Jerozolimskiej. W topografii Paryża kreacje jerozolimskiego zakonu były

²⁰ C. Stehr, *Chronik der ehemaligen Hochritterlichen Maltheser-Ordens-Commende, jetzigen Hochgraflichen York von Wartenburg'schen Majorats-Herrschaft Klein-Öls, Ohlauer Kreis. Vom Jahre 1152 bis 1845*, [s.l.] 1845; M. Goliński, *Uposażenie i organizacja zakonu templariuszy w Polsce do 1241 roku*, Kw. Hist. 1991, 48, 1, s. 3–20; R. Heś, *Krzyżowcy pod Olawą. Komandoria templariuszy i joannitów w Oleśnicy Małej w średniowieczu*, w: *Ziemia olawska od średniowiecza do współczesności*, red. T. Gałwiczek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 29–45.

²¹ A. Lerche, *Der territoriale Entwicklung der schlesischen Johanniter-Kommenden Gross-Tinz, Beilau, Losen und Alt-Zülz bis J. 1333*, Breslau 1912; K. Gancarczyk, *W kwestii początków joannitów na Śląsku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1984, 40, s. 191–201; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, DiG, Warszawa 1999, s. 39–40; R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Avalon, Wrocław 2007, s. 60–64, 124–132; A. Legendziewicz, *Średniowieczna komtura rycerskiego zakonu szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Tyńcu nad Słężą*, w: *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, Kraków 22–24 marca 2013*, Politechnika Krakowska, [Kraków s.d.], s. 187–208; B. Czechowicz, *Encyklopedia...*, s. 37–41.

²² H. de Curzon, *La Maison du Temple de Paris: histoire et description*, Paris 1888, s. 74–81 – za wskazanie tej pracy dziękuję Profesorowi Borysowi Paszkiewiczowi.

wcześniejszym niż królewska Sainte-Chapelle²³ ideowym łącznikiem miasta z Ziemią Świętą, miasta – dodajmy – najpewniej kreowanego w tym czasie na nową Jerozolimę²⁴.

Kreacji wrocławskiej w sensie formalnym bliżej jednak do starszego niż paryski kościół templariuszy Saint-Jean de Créhac'h w Plédran w Bretanii, najpewniej sprzed 1182 roku. Miał on pośrodku opięty skarpami oktagon. Te dwie budowle, bretońska i paryska, oraz dobrze zachowany szesnastoboczny kościół templariuszy w Tomar w Portugalii świadczą o tym, że istniał jakiś model świątyni templariuszy. Mógł on wpłynąć na kształt budowli zamkowej Wrocławia także niezależnie od tej czy innej konkretnej realizacji²⁵.

²³ D.H. Weisse, *Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle*, "The Art Bulletin" 1995, 77, 2, s. 308–320 – o Świętej Kaplicy w Paryżu konkludował m.in.: „The façadelike structure of tribune and baldachin is understood not merely as a scaffold for the Passion relics but also as a symbolic representation of the throne of Solomon” (s. 308). Najodważniej tezę o St. Chapelle jako nowej Świątyni Salomona sformułował w krótkim artykule S. Murray, *The Architectural Envelope...* Odnoszono się do niej na ogół akceptująco, przeważnie akcentując zakodowaną w kaplicy ideę króla jako *vicarius Christi*, np. Ch.O. Blum, *Art and Politics in the Sainte-Chapelle of Paris*, "Logos. A Journal of Catholic Thought and Culture" 2001, 4, 2, s. 13–31: „We can learn about the political role of art by considering the Sainte-Chapelle of Paris, commissioned by St. Louis IX to hold the Crown of Thorns. Far from the work of royal propaganda that recent commentators have deemed it, the Sainte-Chapelle is the consummate work of Christian political art: by exalting the kingship of Jesus Christ it teaches earthly kings humility and a spirit of service” (s. 13); przegląd piśmiennictwa o świątyni w: S. Gasser, *L'architecture de la Sainte-Chapelle. État de la question concernant sa datation, son maître d'œuvre et sa place dans l'histoire de l'architecture*, in: *La Sainte-Chapelle de Paris. Royaume de France ou Jérusalem Céleste? Actes du colloque (Paris, Collège de France, 2001)*, réd. C. Hediger, Brepols Publishers, Turnhout 2007 (Culture et société médiévales, t. 10), s. 157–180. Zob. też: M. Cohen, *The Sainte-Chapelle and the Construction of Sacral Monarchy. Royal Architecture in Thirteenth-Century Paris*, Cambridge University Press, New York–Cambridge 2015; rozwiniecie pewnych wątków w: Taż, *The Doors of the Chapel and the Keys to the Palace of Louis IX*, "Journal of the Society of Architectural Historians" 2017, 76, 2, s. 175–196.

²⁴ M. Müller, *Paris, das neue Jerusalem? Die Ste-Chapelle als Imitation der Golgatha-Kapellen*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte“ 1996, 59, 3, s. 325–336.

²⁵ E.-E. Viollet-Le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, vol. 9, Paris [s.d.], s. 12–20; S. Leite, *A Arte do Manuelino como Percorso Simbólico*, Caleidoscópio, Casal de Cambra 2005, s. 196–202; P. Pereira, *Convento...*; L.U. Afonso, *A Rotunda...*, skąd kilka ważnych cytatów: „[...] sublinho a dupla condição da Rotunda como uma estrutura religiosa e militar e a sua associação simbólica à Cidade Santa através dos dois edifícios-chave de Jerusalém, ou seja, a Basílica do Santo Sepulcro e o Templum Domini. A relevância emblemática desses edifícios tornou-se ainda mais intensa após a perda da Cidade Santa para os muçulmanos em 1187, o que a meu ver tornou ainda mais premente a replicação desses símbolos da Jerusalém cristã na sede dos templários portugueses” (s. 225), oraz: „A construção da Rotunda de Tomar signficou a edificação no Ocidente europeu de um edifício de funções híbridas com a particularidade de apresentar óbvias semelhanças formais com os dois principais monumentos cristãos de Jerusalém, a saber, o Templum Domini / Cúpula do Rochedo

Pałac na Ostrowie Tumskim, nawiązujący swoją formą do kościołów templariuszy, zyskiwał na semantycznej atrakcyjności w sytuacji, gdy sami templariusze uważali w centrali zakonu, że mieszkają w dawnej Świątyni Jerozolimskiej („in domo Dei Templique Salomonis”)²⁶. Przekonanie to pewnie dzielili inni, zwłaszcza że templariusze byli zakonem, który miał za zadanie walczyć z niewiernymi. Dla ziem polskich nie mamy niestety potwierdzenia ich udziału w walkach z pogańskimi Prusami. Jedyne przypadek zaangażowania templariuszy w obronę krzyża znany jest wszakże właśnie ze Śląska i dotyczy starcia pod Legnicą w 1241 roku albo ofiar mongolskiej agresji w nadodrzańskim księstwie – brak w tej kwestii konsensusu²⁷. Rok 1241 w opinii współczesnych przyniósł na ziemiach polskich ogromne zniszczenia („destructione lacrimabili et enormi per Tartaros”), co czyniło posłannictwo zakonów krzyżowych nader aktualnym²⁸. Dla angażującego się we Wrocławiu po śmierci w 1266 roku Henryka III w roli regenta czeskiego monarchy o imperialnych ambicjach – Przemysła Otokara II – znanego poza tym ze swojego udziału w wyprawach krzyżowych przeciw Prusom, ten komponent polskich (śląskich)

e o Santo Sepulcro. Isto não significa que se procurasse uma identificação única, e absoluta, com esses edifícios, algo perfeitamente impossível do ponto de vista material, litúrgico e religioso. O que importava sublinhar através da Rotunda de Tomar era a ligação do ramo local dos Templários à Cidade Santa de Jerusalém, onde esta ordem militar tivera a sua sede, da qual o Santo Sepulcro e o Templum Domini eram os principais símbolos. Numa fase crítica do ponto de vista militar, quer em Portugal quer no »Ultramar«, a Rotunda evidenciava a manutenção do compromisso desta ordem militar com o resgate dos locais sagrados do cristianismo, nomeadamente da própria cidade de Jerusalém. Portanto, além da sua função estritamente religiosa e militar, já de si sui generis, a Rotunda templária, autêntica igreja-torre, era também um emblema hierosolimitano, de cruzada, imagem do compromisso em recuperar os lugares santos do cristianismo por parte de uma instituição religiosa e militar multinacional” (s. 242).

²⁶ S. Cerrini[ová], *Templářská revoluce. Ztracený příběh z 12. století*, Argo, Praha 2013, s. 119; przegląd stanowisk na temat roli templariuszy: H.J. Nicholson, *The Changing Face of the Templars: Current Trends in Historiography*, „History Compass” 2010, 8, s. 653–667; J. Schenk, *Aspects and Problems of the Templars' Religious Presence in Medieval Europe from the Twelfth to the Early Fourteenth Century*, „Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion” 2016, 71, s. 273–302, z ważnym stwierdzeniem w konkluzji: „In spite of the fundamental skepticism regarding the spiritual worth of Templar activities, however, the religiosity of the Temple itself was never questioned. Popes, bishops, and prelates entrusted the Order with spiritual responsibilities and religious duties and interfered if they thought the Templars were overstepping or abusing their privileges” (s. 302).

²⁷ M. Goliński, *Templariusze a bitwa pod Legnicą – próba rewizji poglądów*, Kw. Hist. 1991, 48, 3, s. 3–15, gdzie przypuszczenie, że templariusze mogli polec niekoniecznie pod Legnicą, ale np. w Oleśnicy Małej; E. Burzyński (*Templariusze na Śląsku. Komandoria w Oleśnicy Małej*, „Śląskie Studia Historyczne” 2007, 13, s. 160) uważał z kolei, że brali oni udział w starciu legnickim.

²⁸ *Mittheilungen aus dem Vaticanischen Archive*, Bd. 2: *Eine Wiener Briefsammlung zur Geschichte des Deutschen Reiches und der österreichischen Länder in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, hrsg. A. Starzer, O. Redlich, Wien 1894, s. 7, nr 8 (z dok. z 1259 r.).

dziejów mógł mieć istotne znaczenie ideotwórcze, zwłaszcza że powstająca w tym czasie niedaleko od zamku nowa katedra biskupa Tomasza I w zawaolowany sposób kodowała w sobie wspomnienie owego starcia z 1241 roku. Wedle autora tej interpretacji, Tadeusza Jurkowlanica, był to „gmach pamięci”²⁹, ale zasadne jest inne – monumentalne *anniversarium*.

Legitymizacja władzy stoi zapewne u źródeł pojawiania się ok. 1345–1346 roku przedstawień Dawida i Salomona w wieży zamku w Siedlęcinie księcia Henryka I jaworskiego z drugiej dekady XIV wieku. Jej treścią jest opowieść o Lancelocie z Jeziora, znana Europejczykom od czasów „politologa” XII wieku – Chrétiena de Troyes. Jednym z motywów „biografii” Lancelota jest jego królewskie pochodzenie. Był on synem króla Bana z Benwick, który został pokonany przez Klaudusa i zmuszony do opuszczenia swego władztwa³⁰. Jawi się to jako literacka prefiguracja losów Władysława Wygnańca i jego syna, Bolesława Wysokiego, który niczym Lancelot dorastał na obczyźnie, pokonując w walce kwiat rycerstwa. Bliskość Wlenia w stosunku do Siedlęcina nie jest tu może obojętna. O jego roli w życiu Bolesława I pisały śląskie kroniki³¹ i praprapraprawnuk zwycięzcy „pojedyńku” spod Mediolanu mógł o tym coś wiedzieć. Pierwsza ćwierć XIV wieku to dla śląskich książąt balansowanie między Pragą i Krakowem. Wciąż nie było jasne, kto ma większe prawa do nadodrzańskiej części ziem polskich: monarcha czeski (czesko-polski) czy władca krakowski, który jednak niekoniecznie przez wszystkich był uznawany za króla polskiego. Tu zawsze było miejsce dla alegorii, metafory czy aluzji, kwestia była bowiem nader subtelna³².

Taką dyskretną aluzją jest w siedleńskim zamku z całą pewnością przywołanie w malowidłach postaci biblijnych królów: Dawida i Salomona, skomentowanych inskrypcjami z ich imionami ([D]AV[ID], SALOMON). W obu

²⁹ T. Jurkowlaniec, *Gmach pamięci. Z badań nad dekoracją rzeźbiarską prezbiterium katedry we Wrocławiu*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2004.

³⁰ Ssensu ideowego tych malowideł w gruncie rzeczy nie wyjaśnił ich monografista: J. Witkowski, *Szlachetna a wielce żaloszna opowieść o Panu Lancelocie z Jeziora. Dekoracja malarska wielkiej sali wieży mieszkalnej w Siedlęcinie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001, s. 72; o wieży zob. studia w tomie: *Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań*, red. P. Nocuń, Stowarzyszenie „Wieża książęca w Siedlęcinie”, Wydawnictwo Profil-Archeo, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Siedlęcin–Pękołwice–Kraków 2016.

³¹ Późniejsza *Kronika książąt polskich* podaje: „[...] ociferso ex hoc tumultu in castris exultantibus exorto, imperator facto comperto Boleslaum asciscens alloquitur sic: Licet gratulandum sic nobis te duo triumpho, tamen obstupescimus ac dolentes de tue presumptionis periculo requirimus, cur tano discrimini amplius, quanto ex nobilitatis prosapia constat te vicinorem imperatorie maiestati. Quo ex sui diutimi exilii et uxoris indigencia animi perturbacionem ostendente, imperatur cum magno apparatu erum et exercitus illum ad propria requirenda remisit, et vaniens edificavit castra Len et Legnicz” (MPH, t. 3, s. 66).

³² Por. A.R. Meyer, *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Boydell & Brewer, D. S. Brewer, Rochester (USA) 2003.

przypadkach mamy dwa ideały władców, wojowniczego ojca i mądrego syna – tu z akcentem na zasadę dziedziczenia. To pozwala śmielej interpretować dwie smukłe wieże po obu stronach Bolka II na jego dużej pieczęci jako nawiązanie do słupów Jachim i Boaz stojących przed Świątynią Salomona. Najwyraźniej tak chciał być postrzegany bratanek i sukcesor Henryka I – w tej „konfiguracji” nowego Dawida – jako nowy Salomon³³.

Takich odniesień mamy na czternastowiecznym Śląsku więcej, a bodaj najciekawsze – na zamku w Cieszynie. Romańska rotunda została najpewniej w czasach Przemysława Noszaka opięta przyporami. Na pozór to niewiele. Trudno wszakże o bardziej wyrazisty przejaw zatarcia kodu rzymskiego (rotundy jako minikopie Panteonu, czyli teraz kościoła Santa Maria Rotonda) nowym, jerozolimskim (przypery jako gotycka orientalizacja). Wprawdzie w dobie schizmy zachodniej i intensywnego poszukiwania przez papieży rzymskich wzorów w antycznej, apostołskiej i konstantyńskiej tradycji Wiecznego Miasta dla legitymizacji swej władzy było to działanie spóźnione, za to spójne w kontekście sztuki Cieszyna. Wieszając na wieży zamku tarcze z herbami, ewidentnie sięgał Noszak po biblijny wzór demonstrowania władczych prerogatyw – do wyobrażeń tzw. Wieży Dawida w Jerozolimie. Zresztą, także herb miasta nad Olzą znany z ówczesnych pieczęci jest bliski wyobrażeniom znanym z pieczęci pierwszych królów jerozolimskich, z przedstawieniami Wieży Dawida, Świątyni Salomona oraz Bazyliki Grobu Pańskiego. Do tego trzeba wspomnieć, że brat Przemysława, książę Siemowit, był przeorem joannitów na władztwa austriackie, czeskie i polskie³⁴.

Stąd już krok do ponownego postawienia kwestii roli zamków w upodabnianiu miast do Jerozolimy lub przynajmniej wyobrażeń o niej jako najświętszym mieście chrześcijan³⁵. Tu nasuwa się kazus Opawy, awansującej w końcu XIV wieku na ośrodek rezydencjonalny w związku ze stratą przez miejscowych Przemyślidów starego zamku w Grodźcu nad Morawicą. Ich nowy, opawski zamek w swej najstarszej postaci miał dwie prostopadłościenną wieżę fasady, co sugeruje powinowactwo z przekazanym przez Biblię elementem Świątyni

³³ B. Czechowicz, *Encyklopedia...*, s. 53–54.

³⁴ B. Czechowicz, *Sztuka Cieszyna w średniowieczu*, w: *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, red. I. Panic, t. 1: *Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, Urząd Miejski w Cieszynie, Cieszyn 2010, s. 325–326; o pieczęciach: G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Orient latin*, Paris 1943² (Bibliothèque archéologique et historique, t. 37), s. 35–36. O naśladowaniu Wieży Dawida w Europie XII–XIII w.: D. Leistikow, *Fragen und Antworten zum „Davidsturm“ in der Zitadelle von Jerusalem*, in: *Oben und Unten – Hierarchisierung in Idee und Wirklichkeit der Staufzeit. Akten der 3. Landauer Stauffertagung 29. Juni–1. Juli 2001 – in memoriam Fraz Staab*, hrsg. V. Herzner, J. Krüger, Pfläzische Ges. z. Förd. d. Wiss. Verlag, Speyer 2005 (Veröffentlichungen der Pfläzischen Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, Bd. 98), s. 185–197.

³⁵ Z bogatej literatury: V.V. Tydlitátová, *Symbol hradeb a bran v hebrejské bibli*, Triton, Praha 2010.

Salomona – dwoma słupami przed nią³⁶. W przypadku Opawy drugim szalenie istotnym elementem jej kodu jerozolimskiego jest fundowana przez księcia Przemka poza miastem oktogonalna kaplica pod jakże wymownym wezwaniem Świętego Krzyża. Opawa – miasto z komendami dwóch zakonów jerozolimskich, joannitów i Krzyżaków – nie powinna zaskakiwać takim nawiązaniem³⁷, natomiast motywem działań księcia mogło być wzmocnienie w sferze ideowej nowego ośrodka władzy, a tym samym władzy, jaką wykonywał.

Bliska opawskiej zdaje się nieco późniejsza inicjatywa księcia Ludwika II. Ufundował on kartuzję poza murami Legnicy pw. Męki Chrystusa. Wzmocnienie w topografii miasta wątku jerozolimskiego (przypomnijmy, że już w XII wieku była tu kaplica Bożego Grobu, a w 1348 roku Wacław I ufundował w mieście kolegiatę pod tym wezwaniem) nie rezonuje jednak z dokonaną przez tego pielgrzyma do Ziemi Świętej rozbudową zamku legnickiego. Wprawdzie w 1416 roku sprowadził dla niej kamieniarza z podparyskiego opactwa Saint-Denis, który podwyższył wieże św. Piotra i św. Jadwigi oraz ozdobił ich ganki balustradami³⁸, ale odniesień do Jerozolimy tu nie znajdujemy.

W tym czasie od biblijnych zamkowych toponimów zaroilo się w późnoluksemburskich Czechach owładniętych rewolucyjną falą radykalnych reformatorów, wykorzystujących ideowy kapitał, jakim była śmierć na stosie Jana Husa w Konstancji. Para północnoczeskich zamków Kalich i Panna (Panna Maria) postrzegana jest jako faktyczna i ideowa opozycja wobec siebie zamku husyckiego wodza Jana Žižki z Trocnova (Kalich) i katolickiego magnata stojącego po stronie prawowitego monarchy Zygmunta Luksemburskiego – Zikmunda Děčínského z Vartenberka, przy czym nazwa drugiego z nich ma najpewniej starszą metrykę, związaną z właścicielami tych dóbr – zakonem krzyżackim z pobliskich Byćkovic³⁹.

³⁶ Genetycznie jerozolimski motyw dwóch wież w architekturze sakralnej Portugalii na szerokim tle zachodnioeuropejskim prześledził w książce o wiele mówiącym tytule: J.R. dos Santos, *As Portas da Jerusalém Celeste: Síntese formal e tipológica da evolução histórica das fachadas de duas torres na arquitectura religiosa portuguesa*, Technologia Universidade de Coimbra, Coimbra 2001.

³⁷ D. Prix, *Kaple sv. Kříže v Opavě-Kateřinkách a její vztach k slezské architektuře ve druhé polovině 14. století*, „Časopis Slezského zemského muzea – serie B“ 1996, 45, s. 193–213; szeroko o niej także: B. Czechowicz, *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, DiG, Warszawa 2005, s. 43–421; Tenże, *Artystyczne refleksy śląskich pielgrzymek do Jerozolimy około 1500 roku*, w: *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, red. J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 280–281.

³⁸ B. Czechowicz, *Ostatnia gotycka modernizacja zamku w Legnicy. Przyczynek do badań mecenatu artystycznego Fryderyka II*, „Szkice Legnickie” 2005, 26, s. 51–64.

³⁹ Zapomniane przy tym zostało niebezzasadne domniemanie Augusta Sedláčka (*Mistopisný slovník historický Království českého*, Praha [1908], s. 392), że Kalich Jana Žižki mógł powstać w miejscu starszego obiektu Krzyżaków; o obu zamkach ostatnio: I. Lehký, M. Sýkora, *Kalich a Panna. Hradý Jana Žižky, Ústav archeologické památkové péče severozápadních*

Wśród „husyckich” zamków najbardziej biblijny jest w swej wymowie Sion koło Kutnej Hory z lat 1426–1427. Co ciekawe, w układzie budowli, bardzo dokładnie przebadanej archeologicznie, nie sposób doszukać się jakichkolwiek jerozolimskich odniesień. Ba, brak w nim nawet kaplicy⁴⁰, choć nie stroniły od nich inne zamki utrakwistów, jak w przypadku Lipnicy nad Sázavą Trčków z Lipy. Zorganizowali tu oni kaplicę, pomimo że zamek dysponował starszym tego typu segmentem, który w dobie przed rewolucją miał nawet rangę kolegiaty. W kontekście snutych tu rozważań nie bez znaczenia jest to, że w jej wnętrzu (chodzi o nowszą kaplicę) widzimy śrubowo skręcone kolumny, jako takie uznawane powszechnie za naśladownictwo kolumn w rzymskiej Bazylice św. Piotra, traktowanych jako spolia translokowane z Jerozolimy – relikty portalu Templum Salomonis, jak też i to, że jedna z zamkowych wież nosi nazwę Samson⁴¹. Kaplicę miał także zamek panów z Kunsztatu w nieodległych Podiebradach, których czeska linia pisała się z tego nadłabskiego ośrodka. I tu, jak w śląskim Siedlęcinie, znajdujemy malowidła z postaciami ze Starego Testamentu (Dawida i Goliata oraz Dawida walczącego z lwem)⁴².

Najśłynniejszy przedstawiciel tego rodu, Jerzy, osiągnąwszy w 1458 roku czeską godność królewską, rozbudował jeden ze swoich prywatnych zamków – Litice u podnóża Gór Orlickich. W kreacji tej, opatrzonej na bramie reliefem z wyobrażeniem m.in. siedzącego władcy, skłonny jestem widzieć wizualizację frazy proroka Samuela o królu Dawidzie (2 Sm 19, 8[9]): „Oto król zajął swoje miejsce w bramie”, przy czym proporcje wymiarów głównych segmentów budowli są bliskie tym, jakie przekazała Biblia w odniesieniu do pałacu Salomona w Lesie Libańskim. Co więcej, całe dominium litické, do którego król u progu swoich rządów ściągnął z Pragi braci czeskich – ich exodus porównywany był do ucieczki narodu wybranego z Egiptu do Ziemi Obiecanej – nasuwa myśl

Čech, Most 2017; o roli istotnego dla tego czasu w Czechach mesjanizmu w szerszym ujęciu: M. Epstein, *Another Flight into Egypt: Confluence, Coincidence, the Cross-Cultural Dialectics of Messianism and Iconographic Appropriation in Medieval Jewish and Christian Culture*, in: *Imagining the Self, Imagining the Other. Visual Representations and Jewish-Christian Dynamics in the Middle Ages and Early Modern Period*, ed. E. Frojmovic, Brill, Leiden 2002, s. 33–52.

⁴⁰ T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Libri, Praha 2000, s. 497–499.

⁴¹ A. Sedláček, *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, díl. 12: *Čáslavsko*, Praha 1900, s. 63–75; V. Kotrba, *Pozdně gotická přestavba hradu Lipnice*, „Umění“ 1961, 9, s. 74–77; D. Menclová, *České hrady*, díl. 1–2, Praha 1972 – tu: díl. 1, s. 381–383; díl. 2, s. 322; F. Záruba, *Hradní kaple...*, díl. 3, s. 156–159; B. Czechowicz, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. 3: *Rycerze, włodykowie i inni „urodzeni”*, Quaestio, Wrocław 2022, s. 165–167.

⁴² Z. Všecková, H. Hlaváčková, J. Kroupová, *Středověká nástenní malba ve středních Čechách*, Národní památkový ústav, Praha 2012, s. 229; F. Záruba, *Příspěvek k malířské výzdobě hradů v Čechách v době pohusitské*, v: „*Ecclesia docta*”. *Společenství ducha a umění*, ed. M. Nespěšná Hamsíková, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2016, s. 380.

o tym, że utrakwistyczny monarcha kreował tu swoją prywatną namiastkę królestwa Judy, z sobą samym jako syntezą Dawida i Salomona⁴³.

Po koncept króla jako Salomona sięgał nieco później polityczny rywal Jerzego, Maciej Korwin, wybrany w 1469 roku na czeskiego króla po papieskiej detronizacji Podiebrada. Tak za sprawą spektakularnego pomnika prezentuje się on od roku 1486 na fasadzie zamku Ortenburg w Budziszynie. Ale i sama wieża, zwana odtąd Wieżą Macieja (Matthiasturm), ma w górnej strefie element, który skłania do wiązania go z wyobrażeniami o Wieży Dawida. Jeden z narożników był chyba cokołem pod jakąś nadbudowę, może na wzór asymetrycznej wieżyczki budowli jerozolimskiej. Tak zwany minaret Wieży Dawida datowany jest na czasy Sulejmana Wspaniałego lub nawet na XVII wiek, ale jego analiza nie pozostawia wątpliwości, że dolna partia jest starsza niż górna. Jest inaczej murowana, z oknami szczelinowymi o odmiennych niż wyżej profilach. Także ikonografia Jerozolimy – faktycznej lub imaginowanej – daje wiele świadectw istnienia jakiejś niesymetrycznej nadbudówki Wieży Dawida lub przekonania o tym, że taki element tam był⁴⁴.

Budziszyńska wieża uzyskała nowe zwieńczenie attykowe ok. 1520 roku, w czasie, gdy królewskim wójtem Górnych Łużyc był wnuk króla Jerzego, książę ziębicko-oleśnicki Karol I Minsterberski. Na swoim zamku w Ząbkowicach Śląskich, budowanym wedle deklaracji zawartej ongiś w inskrypcji na fasadzie przez 7 lat, czyli tyle, ile Salomon wznosił Świątynię, zatrudnił on królewskiego architekta Benedikta Rieda⁴⁵, znanego głównie z przebudowy Zamku Praskiego, co do którego trzeba nadmienić, że biblijne asocjacje widać nie tylko we

⁴³ B. Czechowicz, „Hle, kral sedi v brane”. *Hledani biblických asociací hradu Litice*, v: *Východočeská šlechta, její sídla a teritoria*, ed. Z. Beran, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2013, s. 111–118, 193–194; to samo po polsku: B. Czechowicz, *Z Biblią w tle. Prace z historii kultury Europy Środkowej*, Quaestio, Wrocław 2015, s. 101–114.

⁴⁴ I. Grohman, *Die Ortenburg in Bautzen als Sitz böhmischer und sächsischer Landesherrschaft in der Oberlausitz*, v: *Čechy a Sasko v proměnách dějin*, ed. K. Kaiserová, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 1993, s. 89–97; S. Papp, *Das Denkmal des Königs Matthias Corvinus und die St. Georgkapelle in der Bautzener Ortenburg*, in: *Die Kunst im Markgraftum Oberlausitz während der Jagiellonenherrschaft*, hrsg. T. Torbus, M. Hörsch, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2006 (Studia Jagellonica Lipsiensia, Bd. 3), s. 103–114; K. Wenzel, *Der spätgotische Neubau der Bautzener Ortenburg*, in: *Die Kunst im Markgraftum...*, s. 85–102; ostatnio: B. Czechowicz, *An Imperial Sigh with Oriental Notes? Ortenburg Castle in Bautzen (Upper Lusatia) during the Reign of Kings Matthias Corvinus, Vladislaus II and Louis Jagiellon (about 1483–1526)*, „Architectus” 2024, 77, s. 64–72.

⁴⁵ B. Czechowicz, *Książęcy mecenat...*, s. 125–135; Tenże, *Artystyczne refleksje...*, s. 276–277; Tenże, *Dwie drogi? Fryderyk II legnicko-brzeski i Karol I ziębicko-oleśnicki oraz ich siedziby w Legnicy i Ząbkowicach Śląskich*, „Szkice Legnickie” 2007, 28, s. 23–54; Tenże, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Księżęta i szlachta*, z. 1: *Księżęta i hrabiowie*, Quaestio, Wrocław 2020, s. 196–206; A. Kwaśniewski, *Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści*, w: *Monety – zamek – nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476–1536)*

wschodnim portalu Sali Władysławowskiej, jak to wykazywał Pavel Kalina⁴⁶, ale także w formach dachów, które Jiří Kuthan⁴⁷ postrzegał jako sakralizację budowli zamkowej. Pisano też o nich, że „[...] językiem zwizualizowanych skojarzeń ze Starym Testamentem – z namiotami, które dawały schronienie Izraelitom w czasie ich czterdziestoletniej wędrówki do Ziemi Obiecanej”, akcentując w tej kreacji reakcję na przesłanie ratusza we Wrocławiu. Ten tworzył przestrzeń legitymizującą odrzucenie nad Odrą króla Jerzego, linii politycznej którego kontynuatorem był Władysław II Jagiellończyk, oraz słał zasiedzenie na tronie św. Wacława Macieja Korwina⁴⁸. Otwartą pozostaje kwestia, czy Jagiellona w Pradze nie miało legitymizować popiersie Dawida (w asyście dwóch innych proroków) na fasadzie kościoła Panny Marii przed Tynem (na wieży południowej). Od dekad świątynia „reagowała” na sytuację polityczną, głównie z racji obecności na niej posągu siedzącego króla Jerzego i pochowaniu w nim części jego szczątków. Popiersie Dawida umieszczono tu w 1511 roku. Wtedy to czesko-węgierski monarcha po raz ostatni udał się z Budy do swego czeskiego władztwa, ale nie do jego stolicy, lecz do Wrocławia, by wraz z dziećmi odebrać zaległy hołd lenny stanów Śląska. Z racji odmiennego niż w Pradze postrzegania pryncypiów czeskiej państwowości we Wrocławiu hołdu tego królowi nie złożono. Może więc praski posąg jest jakimś czeskim komentarzem do tej sytuacji⁴⁹. Powyższa uwaga to także sygnał w kierunku analizowania zamków w koincydencji z innymi budowlami, zwłaszcza zamków monarszych, „państwowych”, ale nie tylko; to również wskazówka, by zamki te widzieć – tak jak wschodnioczeskie Litice króla Jerzego – w kontekście krajobrazu kulturowego, albowiem, jak to wykazywano w innym miejscu, czescy magnaci w pierwszych dekadach XVI wieku coraz śmielej kreowali wokół swych siedzib „przestrzeń mityczną” związaną z początkami rodu. Dotyczy to

między dziedzictwem przodków a dokonaniem potomków, red. B. Czechowicz, Nakladatelství Pavel Mervart, Červený Kostelec–Wrocław 2015, s. 123–217.

⁴⁶ P. Kalina, *The New Solomon. Architecture as the Embodiment of State Ideology and Political Practice in Early Modern Prague*, „Umění” 2017, 65, 1, s. 26–36.

⁴⁷ J. Kuthan, *Královské dílo za Jiřího z Poděbrad z dynastie Jagellonců*, díl. 1: *Král a šlechta*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Nakl. Togga, Praha 2010, s. 85.

⁴⁸ B. Czechowicz, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 1: *Síla slabości? Dłgie pózne rządy Władysława II*, Quaestio, Wrocław 2018, s. 98 (stąd cytaty); o ratuszu wrocławskim w nowym świetle: Tenże, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 3: *Matthias primus Dei gratia rex Bohemiae. Rehabilitacja nieuznawanego króla*, Quaestio, Wrocław 2017, s. 146–186.

⁴⁹ B. Czechowicz, *Idea...*, t. 4, cz. 1, s. 105; o wizycie hołdowniczej w 1511 r. w duchu „niepragocentrycznym” – tamże, s. 226–228; wcześniej szczegółowo, ale czysto faktograficznie: M. Holá, *Holdovací cesty českých panovníků do Vratislavii v pozdním středověku a raném novověku (1437–1617)*, Casablanca, Praha 2012, s. 65–70; o popiersiu Dawida: J. Peroutková, *Chrám Matky Boží před Týnem v období středověku*, Univerzita Karlova v Praze, Praha 2020, s. 163.

Rožmberków, Hradeckich, Rožmítalów i Pernštejnów, przy czym w przypadku morawskich dóbr tych ostatnich nad rzeką Svratką dostrzec można próby nawiązania do biblijnych archetypów⁵⁰.

Daleko w tym kierunku poszedł Zdeněk Lev z Rožmítala, siostrzeniec drugiej żony króla Jerzego i szara eminencja czeskiej polityki pierwszych 30 lat XVI wieku. Rozbudowany przezeń ok. 1523–1525 roku zamek Blátna, poprzedzony dwoma słupami, to kolejna wizualizacja Templum Salomonis – i kolejne dzieło Benedikta Rieda obarczone kodem jerozolimskim. Kolejne i nieostatnie, pobliski zamek magnata w Rožmítalu uzyskał bowiem zupełnie wyjątkową wieżę – śmiał twierdzić, że nawiązanie to *Turris Davidi*. W ten sposób pan Zdeněk sam chyba chciał być postrzegany jako Dawid, a jego syn Adam, dla którego po jego ożenku ze śląską szlachcianką Anną z Haugwitzów z Biskupic rozbudował Blátną, byłby Salomonem. W ten sposób architektura tworzyłaby ramy dla idealnej, bo podbudowanej biblijną sankcją, sukcesji ojca po synu⁵¹. To samo chyba demonstrował swym przebudowywanym ok. 1525 roku księżę Kazimierz II cieszyński, podwyższając wieżę z czasów swego pradziada i umieszczając na niej stare tarcze herbowe – topos *Turris Davidi* był teraz tak samo aktualny, jak w czasach Przemysława Nosszaka. Obaj bowiem przeżyli śmierć swoich synów i nadzieje na sukcesję w księstwie musieli pokładać

⁵⁰ Ostatnio na ten temat: B. Czechowicz, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. 2: *Magnaci*, Quaestio, Wrocław 2020, s. 38–39, 80–85, 166–183, 361–363; Tenże, *Wokół Pragi i Wrocławia. Studia nad przeszłością i o tym, co po niej zostało*, JAKS, Wrocław 2023, s. 85–105. Dotyczy to też chyba Towarczowa Tovačovskich z Cimburka, por. Tenże, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 3: *Miasta i mieszczanie*, z. 3: *Miasta prywatne*, Quaestio, Wrocław 2025 (w druku). O pożytkach z badań toponomastycznych w kontekście kastelologii poucza artykuł N.V. Oliveiry, *Toponímia...*, s. 121–131.

⁵¹ B. Czechowicz, *The Uncrowned “Bohemian King” and His “Bible” Castle. Blátna by the Highest Burgrave of Prague Castle Zdeněk Lev of Rožmítal, around the Years 1520–1530*, „*Res Gestae*” 2022, 15, s. 50–66. Przedstawiona tu interpretacja znakomicie koresponduje z inną, dotyczącą nieco wcześniejszego kastylijskiego zamku San Miguel w Turégano: „La suma de todas estas coincidencias (iglesia dentro de un castillo, dos grandes columnas flanqueando la entrada principal, cuatro imágenes del Arcángel guerrero en los cubos del recinto exterior, dos leones bajo el escudo episcopal, la forma de corona real de los remates de los borjes en torno al cuerpo del templo, y la existencia de estancias para sacerdotes por encima del edificio de San Miguel), no hacen sino reafirmarnos en la posibilidad de que en Turégano nos hallemos ante un consciente intento de reconstrucción del Templo de Jerusalén. [...] Arias Dávila, el obispo sabio, quiso advertir a sus enemigos de que en su »Castillo Celestial« tenía un reducto simbólico que podía ir más allá de la mera resistencia militar: »...para que no cayga en manos de cualquier tirano«. [...] Por último, de nuevo, no podemos sino admirar el refinamiento del diseño de esta fortificación envolvente, en la que Guas demuestra una vez más que interpreta la traza de los castillos como verdaderas »obras de arte«, en este caso con el añadido de una posible alegoría salomónica” (J.M. Muñoz Jimenez, *Juan Guas...*, s. 708).

w nieletnich wnukach, a następstwo Salomona po Dawidzie było wzorem kontynuacji władzy w łonie rodu⁵².

Jerozolimizacja zamków w tym okresie – w dobie zwanej „europejskim kryzysem tożsamości”⁵³ – coraz częściej wiązała się przy tym z konfesyjnym kryzysem, jaki przyniosła druga dekada XVI wieku. Starotestamentowe odniesienia znajdujemy zarówno w zamkach katolików (Kazimierz II Cieszyński, Karol I Minsterberski, Zdeněk Lev z Rožmitála), jak i koryfeuszy reformacji luterńskiej. Tu głównie chodzi o Fryderyka II legnicko-brzeskiego i jego siedzibę w Legnicy, a zwłaszcza jej wyjątkową w ówczesnej sztuce europejskiej bramę. Nawet jej krótkie omówienie rozsądziłoby ten artykuł, odsyłając zatem do wcześniejszych prac na ten temat⁵⁴, postawię pytanie o jerozolimski dialog, jaki rozgrywał się w tym czasie na zamkach środkowoeuropejskich władców – a może raczej poprzez zamki. Bo obok Pragi⁵⁵ mamy przecież Wawel, gdzie w inicjatywach Zygmunta I Starego w obrębie zamku dostrzegano wątki salomonowe⁵⁶, spektakularną Miśnię Wettynów, gdzie dla odmiany – wciąż się ich nie doszukano⁵⁷, Malbork wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, a od 1457

⁵² Zob. prace przywołane w przyp. 34 oraz B. Czechowicz, *Biblijny dydaktyzm późno-średniowiecznych rezydencji jako element funkcjonowania dworu*, w: *Dvory a rezidence ve středověku*, [sv.] 3: *Všední a sváteční život na středověkých dvorech*, Historický ústav AV ČR, Praha 2009 (Medievalia Historica Bohemica – Supplementum, díl. 3), s. 363–378.

⁵³ B. Czechowicz, „Sultánovy řeči by potěšily i Čechy...”. *Dziedzictwo bizantyjskie w rękach Turków a europejski kryzys tożsamości w XV–XVI wieku*, w: *Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, DiG, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 159–174.

⁵⁴ B. Czechowicz, *Książęcy mecenat...*, s. 168–182; Tenże, *Dwie drogi...*; Tenże, *Artystyczne refleksy...*

⁵⁵ Jerozolimski „śląd”, oprócz tego, co napisano wyżej, obecny jest tu choćby przez wielokrotnie podnoszony w literaturze związek zamkowej kolegiaty (zwanej kaplicą) Wszystkich Świętych z paryską Sainte-Chapelle (J. Kuthan, *Les épines de la couronne du Christ, la Sainte-Chapelle de Paris et son rayonnement en Bohême*, in: *La Sainte-Chapelle de Paris. Royaume de France ou Jérusalem Céleste? Actes du colloque (Paris, Collège de France, 2001)*..., s. 137–155 – tam starsza literatura); na uwagę zasługuje wieża południowa katedry z dekoracją heraldyczną (jej wymowa jest przy tym zadziwiająco ignorowana w badaniach) – czyżby substylacja Turris Davidi? Sprawa wymaga zbadania.

⁵⁶ T. Zadrozny, *Starotestamentowa geneza relacji między twórcami Kaplicy Zygmuntowskiej, królem a Bereccim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2005, 57, s. 9–57; M. Morka, *Kaplica Zygmuntowska. Król Salomon – „princeps fundator”*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2005, 57, s. 59–67; B. Czechowicz, rec., *Mieczysław Morka, Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe*, Warszawa 2006, ss. 674, 326 il., „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2009, 64, 1, s. 90–94.

⁵⁷ Mimo otwartej na retrospektywne formy zamku, w tym zakresie zresztą bardzo ongiś nowatorskiej monografii S. Hoppego, *Die funktionale und räumliche Struktur des frühen Schloßbaus in Mitteldeutschland. Untersucht an Beispielen landesherrlicher Bauten der Zeit zwischen 1470 und 1570*, Universität zu Köln, Köln 1996; Tenże, *Die Albrechtsburg zu Meissen als Beispiel eines retrospektiven Architekturstils?*, in: *Schlossbau der Spätgotik in*

roku króla polskiego, gdzie – bez względu na formułowane lub podważane interpretacje – o Jerozolimie trudno było nie pamiętać⁵⁸. Mamy „niespytany” o te kwestie wiedeński Hofburg Habsburgów, z kaplicą mogącą wywoływać skojarzenia z paryską Sainte-Chapelle⁵⁹, i „wielki nieobecny” środkowoeuropejskiej kastelologii – znany głównie ze wzmianek, z ikonografii i wykopalisk zamek w Budzie.

Z czasów Zygmunta w zamku stolicy Węgier pochodzą dolne partie nigdy niedokończonej, potężnej wieży północno-zachodniej, zwanej w związku z tym w czasach Macieja Turris Manca albo też Csonka. Miała plan prostokąta o dłuższym boku 36 m, a mury grubości 4 m sugerują, że planowano wieżę bardzo wysoką. Na rycinie w dziele Hartmanna Schedla z 1493 roku wieńczy ją dach dwuspadowy o wklęsłych połaciach, a szczyt od strony Dunaju (od wschodu) eksponował dwie zwieńczone koroną tarcze w skłonie heraldycznym z motywem krzyża greckiego w jej polach. Zwieńczenie dachu stanowił orzeł. Wieża ta od północy ma jednak boczną wieżyczkę na planie kwadratu, nieco niższą niż dach wieży głównej, zwieńczoną hełmem z krzyżem. Przybliża to wygląd tej części zamku do jerozolimskiej Wieży Dawida w postaci, jaką znamy dziś – z minaretem, zaś obecność herbów na budowlu węgierskiej pozwala z większą dozą pewności mówić o tym, że chodziło tu o nawiązanie do Turris Davidi. Tkwiłoby ono korzeniami (dolne partie wieży) w epoce Zygmunta, ale opisane formy dachu o wklęsłych połaciach – o ile nie są efektem stylizacji autora ryciny – wpisują się w późnogotycki modus formalny czasów Macieja, ewentualnie pierwszych lat węgierskich rządów Władysława Jagiellończyka⁶⁰. Warto tu przytoczyć opinię o budzińskim zamku i jego roli w obronie Europy wyrażoną ok. 1530 roku przez Georga Wernera z Wrocławia: „Nam quis fuit in tota Europa locus, qui se Budae comparare potuerit, siue situs amoenitatem, siue coeli salubritatem, siue soli foecunditatem, siue aliarum quarumcunque rerum ad quoslibet usus, ad splendorem, denique ad luxum pertinentium ubertatem et affluentiam species? ut ne quid dicam de opportunitate, in qua non Hungarorum tantum, sed etiam multo rum aliorum populorum defensionem

Mitteldeutschland, Tagungsband, hrsg. Ch. Striefler, Sandstein Kommunikation, Dresden 2007, s. 64–74, gdzie (s. 73) bardzo nieśmiało badacz zasugerował możliwy wpływ na architekturę zamku pielgrzymki wuja wznoszących go książąt Albrechta i Ernesta, Wilhelma, do Ziemi Świętej.

⁵⁸ J. Raczkowski, *Kościół...*, s. 79–93; J. Adamski, *Pierwotne funkcje...*, s. 9–25.

⁵⁹ Nad wyraz solidna monografia kaplicy skupia się na jej historii: C. Wolfsgruber, *Die k. u. k. Hofburgkapelle und die k. u. k. geistliche Hofkapelle*, Wien 1905. Domniemane tylko asocjacje świątyni z paryską Świętą Kaplicą, o ile wiem, nie były w późniejszej literaturze podnoszone.

⁶⁰ K. Magyar, *Towards a Reconstruction of Matthias-Era Residences*, in: *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition Catalogue. Budapest History Museum. 19 March 2008–30 June 2008*, eds. P. Farbaký, A. Vég, Nationalmuseum Budapest, Budapest 2008, s. 89–99.

et salutem sitam Busse quotidianis damnis et periculis experimur”⁶¹. W czasie, gdy Albrecht Altdorfer malował w Monachium swoją bitwę Aleksandra⁶², a czeski magnat Jan Zajíc z Házmburka, ongiś pątnik jerozolimski, wzywał w połowie XVI wieku do wskrzeszenia ideału rycerzy krzyżowych⁶³, trudno sobie wyobrazić w Europie Środkowej monarszy zamek bez jerozolimskich asocjacji. Po prostu owe *arces biblices* musimy zacząć widzieć, wychodząc poza badawcze opłotki, tak jak widzą je i śmiało interpretują oraz dyskutują o nich badacze w innych częściach Europy.

Dotyczy to nie tylko treści wiązanych z postaciami starotestamentowymi. Joannicki zamek w Strakonicach, z dekoracją malarską jednej z sal o motywach zamkowych, obronnych, zawiera też przedstawienia apostołów oraz scenę Zwiastowania⁶⁴. Rodzi to pytanie, czy nie mamy tu wnętrza nawiązującego do wyobrażeń o Domku Marii, już wtedy czczonego w Loretto jako architektoniczna relikwia przeniesiona do Italii przez anioły z Ziemi Świętej⁶⁵. Doświadczony w wojnach z Turkami zakon joannitów, który musiał porzucić starą siedzibę na Rodos i w 1530 roku uzyskał nową na Malcie, miał szczególne powody, by eksponować takie treści. Kult loretański nie był przy tym

⁶¹ G. Bauch, *Beiträge zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus IV*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ 1898, 32, s. 92.

⁶² F. Winzinger, *Bemerkungen zur Alexanderschlacht Albrecht Altdorfers*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte“ 1968, 31, s. 233–237.

⁶³ Jan Zajíc z Házmburka, *Sarmacia aneb zpověď českého aristokrata*, ed. J. Pánek, Scriptorium, Praha 2007; J. Pánek, *Paměti českého šlechtice z poloviny 16. století („Sarmacia“ Jana Zajíce z Házmburka)*, „Folia Historica Bohemica“ 1990, 14, s. 17–98. Por. też: D. Zupka, *Kříž a meč: vojenské rituály křesťanských vojsk v boji s pohanimi*, v: *Gestá, symboly, ceremonie a rituály v středověku*, edd. P. Bystrický, P. Hudáček, VEDA SAV, Bratislava 2019, s. 83–98. W kontekście Jana Zajíce frapująca jest jego kreacja w Budyni nad Ogrzą – młyn z tablicą w języku czeskim („POZIEHNANI . BVOZI . TO . GEST . WELIKE . ZBORZI & POKORA . To . GEST . MVDROST . // PRAWA & SPRAWEDLNOST . TO . GEST . NEIWIECZI . CNOST . AD . A . 1 . 5 . 3 . 5”) i hebrajskim; o zabytku: *Soupis památek historických a uměleckých v Kralovství českém. Venkovské okresy*, díl. 4: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu roudnickém*, 1: B. Matějka, *Okres [roudnický]*, Praha 1898, s. 42; R. Šimůnek (*Územní a rezidenční strategie české šlechty ve středověku. Doména Zajíců z Házmburka*, „Historická geografie“ 2020, 46, 1, s. 59) sądził, że powodem wykonania tablic była pożyczka na budowę młyna od wspomnianego w hebrajskiej części napisu Żyda Mikołaja, co wszakże nie znajduje analogii i jako takie, bez szerszego uzasadnienia, jawi się osobliwie.

⁶⁴ B. Czechowicz, „*Ecclesia militans*” i jej obrońcy (zamek joannitów w Strakonicach w pierwszej połowie XVI wieku, militarne konotacje architektury ziem czeskich tego okresu i propaganda polityczna na rzecz wspierania kampanii tureckich Ferdynanda I Habsburga), w: *Wojny i konflikty w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Aspekty społeczne i kulturowe*, red. A. Barciak, PAN Katowice, Katowice–Zabrze 2020, s. 292–311.

⁶⁵ O kulcie loretańskim w Czechach i na Morawach: J. Bukovský, *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Libri, Praha 2000; o znaczeniu podobnych malowanych motywów architektonicznych por. A. Lidov, *Heavenly Jerusalem. The Byzantine Approach*, „Jewish Art” 1997–1998, 23–24, s. 340–353; L.U. Afonso, *Donzelas no castelo...*, s. 30–37.

w owym czasie czeskim elitom politycznym obcy, jak zaświadcza zdanie z listu jednego z katolickich magnatów, Jana Hasištejnského z Lobkovic. Pisał on o pokoiku, „[...] v kteremž Panna Maria byla, když jje anděl Gabriel pozdravil a jje zvěstoval, že má Pana Krista poroditi”⁶⁶. Jest to zatem kolejna przesłanka, by analizując treści i funkcje ideowe zamków, uwzględniać także ich wyposażenie oraz wystrój, a nie jedynie skupiać się – jak cytowany na wstępie Tomáš Durdík – na typologii i ogólnych formach wyrazowych.

Sfer do dalszego namysłu z tym związanych jest zresztą więcej. Jedną z nich są imiona nie tylko władców (tu uwagę przykuwa węgierski król Salomon w XI wieku), ale i innych. Szczególnie w pohusyckich Czechach mamy licznie występujące imiona biblijne – czasem nader oryginalne⁶⁷, co w kolejnym wieku upowszechniło się wśród osób wyznania luterńskiego. Ale i u katolików warto zwrócić uwagę choćby na frekwencję biblijnego imienia Adam – do drugiej połowy XV wieku raczej rzadko spotykanego⁶⁸. A to przecież mieszkańcy, użytkownicy i kreatorzy zamków⁶⁹.

Bibliografia

Źródła drukowane

Jan Zajíc z Házmburka, *Sarmacia aneb zповěd' českého aristokrata*, ed. J. Pánek, Scriptorium, Praha 2007.

Mittheilungen aus dem Vaticanischen Archive, Bd. 2: *Eine Wiener Briefsammlung zur Geschichte des Deutschen Reiches und der österreichischen Länder in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*, hrsg. A. Starzer, O. Redlich, Wien 1894.

Monumenta Poloniae Historica, t. 3, wyd. A. Bielowski, Lwów 1878.

⁶⁶ J. Macek, *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Argo, [Praha] 2001, s. 275.

⁶⁷ Np. Léva Malovec z Malovic z libějovckiej linii rodu czy Léva Zručský z Chřenovic – zapewne od Lewa (Léva), jednego z synów proroka Jakuba; A. Sedláček, *Malovec*, v: *Ottův slovník naučný*, díl. 16, Praha 1900, s. 723–727; Tenże, *Hrady...*, díl. 12, s. 147–150. Biblijnych odniesień w siedzibach obu rodów nie doszukano się; o nich ostatnio: B. Czechowicz, *Idea...*, t. 4, cz. 2, z. 3, s. 187–189, 410–411.

⁶⁸ Np. Adam z Rožmitála i Adam z Hradca (obaj zresztą skoligaceni ze sobą przez Annę z Rožmitála, siostrę pierwszego i żonę drugiego), którego synowie to z kolei Jáchym i Zachariáš. O jerozolimskich asociacjach zamków Rožmitálów była mowa wyżej, u panów z Hradca jak dotąd nie doszukano się ich.

⁶⁹ O nich więcej w: B. Czechowicz, „*Castra biblica*” – nowi Dawidowie i Salomonowie oraz ich środkowoeuropejskie zamki. *Niedoceniony paradygmat kastelologii?*, „*Res Gestae*” 2025, 21 (w druku), gdzie obszerniejszy rejestr świadectw pisanych i ich omówienie.

- Adamski J., *Pierwotne funkcje kaplicy św. Anny w Malborku a kontekst założeń dwukondygnacyjnych w średniowiecznej architekturze sakralnej*, w: *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku: dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Zamek w Malborku, Malbork 2016, s. 9–25.
- Afonso L.U., *A Rotunda templária de Tomar e os edifícios de planta centralizada de Jerusalém na época das cruzadas*, in: *Entre Deus e o rei. O mundo das Ordens Militares*, coord. I.C. Fernandes, 2, Gabinete de Estudos sobre a Ordem de Santiago, Palmela 2018, s. 223–242.
- Afonso L.U., *Donzelas no castelo. Cultura religiosa e secular nos murais de São Francisco de Bragança*, „Monumentos” 2011, 32, s. 30–37.
- Bauch G., *Beiträge zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus IV*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1898, 32, s. 49–104.
- Blum Ch.O., *Art and Politics in the Sainte-Chapelle of Paris*, „Logos. A Journal of Catholic Thought and Culture” 2001, 4, 2, s. 13–31.
- Boas A.J., *Crusader Archeology. The Material Culture of Latin East*, Routledge, London–New York 1999, 2023² (ebook).
- Bukovský J., *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Libri, Praha 2000.
- Burzyński E., *Templariusze na Śląsku. Komandoria w Oleśnicy Malej*, „Śląskie Studia Historyczne” 2007, 13, s. 157–172.
- Cerrini[ová] S., *Templářská revoluce. Ztracený příběh z 12. století*, Argo, Praha 2013.
- Chorowska M., *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011–2012 oraz 2014*, w: *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada–1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2014, s. 137–163.
- Chorowska M., *Wrocławskie pałace śląskich Henryków – najmłodsze palatia na terenie Polski?*, w: „*Gemma gemmarum*”: *studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, 2, red. A. Różański, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2017, s. 925–954.
- Chorowska M., Mruczek R., *Silesian Landscape with a Castle in the Background. A Wrocław Donjon of the Prince-Crusader*, „Architectus” 2023, 73, s. 7–16.
- Chrzanowski T., Kornecki M., *Pomorze Wschodnie*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, t. 1, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995 (Dzieje Sztuki Polskiej, t. 2), s. 93–109.
- Cohen M., *The Doors of the Chapel and the Keys to the Palace of Louis IX*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2017, 76, 2, s. 175–196.
- Cohen M., *The Sainte-Chapelle and the Construction of Sacral Monarchy. Royal Architecture in Thirteenth-Century Paris*, Cambridge University Press, New York–Cambridge 2015.
- Curzon H. de, *La Maison du Temple de Paris: histoire et description*, Paris 1888.
- Czechowicz B., *An Imperial Sigh with Oriental Notes? Ortenburg Castle in Bautzen (Upper Lusatia) during the Reign of Kings Matthias Corvinus, Vladislaus II and Louis Jagiellon (about 1483–1526)*, „Architectus” 2024, 77, s. 64–72.
- Czechowicz B., *Artystyczne refleksy śląskich pielgrzymek do Jerozolimy około 1500 roku*, w: *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, red. J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 267–281.

- Czechowicz B., *Biblijny dydaktyzm późnośredniowiecznych rezydencji jako element funkcjonowania dworu*, v: *Dvory a rezidence ve středověku*, [sv.] 3: *Všední a sváteční život na středověkých dvorech*, Historický ústav AV ČR, Praha 2009 (Medievalia Historica Bohemica – Supplementum, díl. 3), s. 363–378.
- Czechowicz B., „*Castra biblica*” – nowi Dawidowie i Salomonowie oraz ich środkowoeuropejskie zamki. Niedoceniony paradygmat kastelologii?, „*Res Gestae*” 2025, 21 (w druku).
- Czechowicz B., Dwie drogi? Fryderyk II legnicko-brzeski i Karol I ziebicko-oleśnicki oraz ich siedziby w Legnicy i Żąbkowicach Śląskich, „*Szkice Legnickie*” 2007, 28, s. 23–54.
- Czechowicz B., „*Ecclesia militans*” i jej obrońcy (zamek joannitów w Strakonicach w pierwszej połowie XVI wieku, militarne konotacje architektury ziem czeskich tego okresu i propaganda polityczna na rzecz wspierania kampanii tureckich Ferdynanda I Habsburga), w: *Wojny i konflikty w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Aspekty społeczne i kulturowe*, red. A. Barciak, PAN Katowice, Katowice–Zabrze 2020, s. 292–311.
- Czechowicz B., *Encyklopedia zamków śląskich*, AD REM, Jelenia Góra 2025.
- Czechowicz B., „*Hle, kral sedi v brane*”. Hledani biblických asociací hradu Litice, v: *Výchoďočeská šlechta, její sídla a teritoria*, ed. Z. Beran, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2013, s. 111–118, 193–194.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 3: *Matthias primus Dei gratia rex Bohemiae. Rehabilitacja nieuznawanego króla*, Quaestio, Wrocław 2017.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 1: *Síla slabości? Długie późne rzády Władysława II*, Quaestio, Wrocław 2018.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. 1: *Książęta i hrabiowie*, Quaestio, Wrocław 2020.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. 2: *Magnaci*, Quaestio, Wrocław 2020.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. 3: *Rycerze, włódykowie i inni „urodzeni”*, Quaestio, Wrocław 2022.
- Czechowicz B., *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 4: *Król i stany*, cz. 3: *Miasta i mieszczenie*, z. 3: *Miasta prywatne*, Quaestio, Wrocław 2025 (w druku).
- Czechowicz B., *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, DiG, Warszawa 2005.
- Czechowicz B., *Ostatnia gotycka modernizacja zamku w Legnicy. Przyczynek do badań mecenatu artystycznego Fryderyka II*, „*Szkice Legnickie*” 2005, 26, s. 51–64.
- Czechowicz B., rec., *Mieczysław Morka, Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe*, Warszawa 2006, ss. 674, 326 il., „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 2009, 64, 1, s. 90–94.
- Czechowicz B., „*Sultánovy řeči by potěšily i Čechy...*”. Dziedzictwo bizantyjskie w rękach Turków a europejski kryzys tożsamości w XV–XVI wieku, w: *Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, DiG, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 159–174.
- Czechowicz B., *Sztuka Cieszyna w średniowieczu*, w: *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, red. I. Panic, t. 1: *Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, Urząd Miejski w Cieszynie, Cieszyn 2010, s. 317–343.
- Czechowicz B., *The Uncrowned “Bohemian King” and His “Bible” Castle. Blatná by the Highest Burgrave of Prague Castle Zdeňek Lev of Rožmítal, around the Years 1520–1530*, „*Res Gestae*” 2022, 15, s. 50–66.

- Czechowicz B., *Wokół Pragi i Wrocławia. Studia nad przeszłością i o tym, co po niej zostało*, JAKS, Wrocław 2023.
- Czechowicz B., *Wstęp*, w: *Gdy średniowiecze stawalo się nowożytnością...*, red. B. Czechowicz, Chronicon, Wrocław 2024 (VII Kongres Mediewistów Polskich, t. 4), s. 9–35.
- Czechowicz B., *Z Biblią w tle. Prace z historii kultury Europy Środkowej*, Quaestio, Wrocław 2015.
- Drnovský P., *Pozoruhodný soubor kachlů z hradu Kumburku, okr. Semily*, „Archeologie středních Čech“ 2015, 19, 1, s. 379–410.
- Drnovský P., *Shodné ikonografické náměty na komorových kachlích z vybraných šlechtických sídel v severovýchdních Čechách*, „Archeologie středních Čech“ 2016, 20, 2, s. 439–453.
- Dumała K., *Zamki krzyżowców w Outremer*, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, DiG, Warszawa 2002, s. 65–78.
- Durdík T., *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Academia, Praha 1998.
- Durdík T., *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Libri, Praha 2000.
- Durdík T., *K problematice možného ovlivnění středoevropské hradní architektury křížovými výpravami do Svaté země*, „Archaeologia historica“ 2011, 36, s. 7–25.
- Epstein M., *Another Flight into Egypt: Confluence, Coincidence, the Cross-Cultural Dialectics of Messianism and Iconographic Appropriation in Medieval Jewish and Christian Culture*, in: *Imagining the Self, Imagining the Other. Visual Representations and Jewish-Christian Dynamics in the Middle Ages and Early Modern Period*, ed. E. Frojmovic, Brill, Leiden 2002, s. 33–52.
- Finkelstein L., *The Development of the Amidah*, „The Jewish Quarterly Review“ 1925, 16, 1, s. 1–43.
- Gancarczyk K., *W kwestii początków joannitów na Śląsku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka“ 1984, 40, s. 191–201.
- Gasser S., *L'architecture de la Sainte-Chapelle. État de la question concernant sa datation, son maître d'œuvre et sa place dans l'histoire de l'architecture*, in: *La Sainte-Chapelle de Paris. Royaume de France ou Jérusalem Céleste? Actes du colloque (Paris, Collège de France, 2001)*, réd. C. Hediger, Brepols Publishers, Turnhout 2007 (Culture et société médiévales, t. 10), s. 157–180.
- Goliński M., *Templariusze a bitwa pod Legnicą – próba rewizji poglądów*, „Kwartalnik Historyczny“ 1991, 48, 3, s. 3–15.
- Goliński M., *Uposażenie i organizacja zakonu templariuszy w Polsce do 1241 roku*, „Kwartalnik Historyczny“ 1991, 48, 1, s. 3–20.
- Grohman I., *Die Ortenburg in Bautzen als Sitz böhmischer und sächsischer Landesherrschaft in der Oberlausitz*, v: *Čechy a Sasko v proměnách dějin*, ed. K. Kaiserová, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 1993, s. 89–97.
- Hamblin W.J., Rolph Seely D., *Solomon's Temple. Myth and History*, Thames and Hudson, London 2007.
- Herrmann Ch., *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg – ein außergewöhnlicher Residenzbau im Kontext der europäischen Architektur des 14. Jahrhunderts*, in: *Akkon – Venedig – Marienburg. Mobilität und Immobilität im Deutschen Orden. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Venedig 2018*, hrsg. H. Houben, WDG Weimar Verlag, Weimar 2022, s. 216–225.
- Herrmann Ch., *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2019.
- Heś R., *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Avalon, Wrocław 2007.

- Heś R., *Krzyżowcy pod Olawą. Komandoria templariuszy i joannitów w Oleśnicy Małej w średniowieczu*, w: *Ziemia olawska od średniowiecza do współczesności*, red. T. Gałwiazek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 29–45.
- Holá M., *Holdovací cesty českých panovníků do Bratislavi v pozdním středověku a raném novověku (1437–1617)*, Casablanca, Praha 2012.
- Hoppe S., *Die Albrechtsburg zu Meissen als Beispiel eines retrospektiven Architekturstils?*, in: *Schlossbau der Spätgotik in Mitteldeutschland, Tagungsband*, hrsg. Ch. Striefler, Sandstein Kommunikation, Dresden 2007, s. 64–74.
- Hoppe S., *Die funktionale und räumliche Struktur des frühen Schloßbaus in Mitteldeutschland. Untersucht an Beispielen landesherrlicher Bauten der Zeit zwischen 1470 und 1570*, Universität zu Köln, Köln 1996.
- Instone-Brewer D., *The Eighteen Benedictionis and the Minim before 70ce*, “The Journal of Theological Studies” 2003, new series, 54, 1, s. 25–44.
- Jarzewicz J., *O orientalnych motywach w architekturze zamku malborskiego, czyli powrót do dawnej hipotezy*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2023, 85, 2, s. 35–50.
- Jóźwiak S., Trupinda J., *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Jóźwiak S., Trupinda J., *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2011.
- Jurkowlanec T., *Gmach pamięci. Z badań nad dekoracją rzeźbiarską prezbiterium katedry we Wrocławiu*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2004.
- Kalina P., *The New Solomon. Architecture as the Embodiment of State Ideology and Political Practice in Early Modern Prague*, „Umění” 2017, 65, 1, s. 26–36.
- Kennedy H., *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Kobielski S., *Romańska kadzielnica z Trzebnicy jako symbol utraconego i odzyskanego Raju*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1992–1993, 25–26, s. 343–353.
- Kotrba V., *Pozdně gotická přestavba hradu Lipnice*, „Umění” 1961, 9, s. 74–77.
- Ktori M., *Impressions, Itineraries and Perceptions of a Coastscape: The Case of Medieval Paphos (A.D. 12th–16th Century)*, in: *ACUA Underwater Archaeology Proceedings 2018*, eds. M. Keith, A. Evans, Society for Historical Archaeology, [Germantown, USA] 2019, s. 71–83.
- Kuthan J., *Královské dílo za Jiřího z Poděbrad z dynastie Jagellonců*, díl. 1: *Král a šlechta*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Nakl. Togga, Praha 2010.
- Kuthan J., *Les épines de la couronne du Christ, la Sainte-Chapelle de Paris et son rayonnement en Bohême*, in: *La Sainte-Chapelle de Paris. Royaume de France ou Jérusalem Céleste? Actes du colloque (Paris, Collège de France, 2001)*, réd. C. Hediger, Brepols Publishers, Turnhout 2007 (Culture et société médiévales, t. 10), s. 137–155.
- Kwaśniewski A., *Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści*, w: *Monety – zamek – nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476–1536) między dziedzictwem przodków a dokonaniami potomków*, red. B. Czechowicz, Nakladatelství Pavel Mervart, Červený Kostelec–Wrocław 2015, s. 123–217.
- Legendziewicz A., *Średniowieczna komtura rycerskiego zakonu szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Tyńcu nad Ślęzą*, w: *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, Kraków 22–24 marca 2013*, Politechnika Krakowska, [Kraków s.d.], s. 187–208.
- Legowicz J., *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1986.
- Lehký I., Sýkora M., *Kalich a Panna. Hradý Jana Žižky, Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech*, Most 2017.

- Leistikow D., *Fragen und Antworten zum „Davidsturm“ in der Zitadelle von Jerusalem*, in: *Oben und Unten – Hierarchisierung in Idee und Wirklichkeit der Staufezeit. Akten der 3. Landauer Staufertagung 29. Juni–1. Juli 2001 – in memoriam Fraz Staab*, hrsg. V. Herzner, J. Krüger, Pfälzische Ges. z. Förd. d. Wiss. Verlag, Speyer 2005 (Veröffentlichungen der Pfälzischen Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, Bd. 98), s. 185–197.
- Leite S., *A Arte do Manuelino como Percurso Simbólico*, Caleidoscópio, Casal de Cambra 2005.
- Lerche A., *Der territoriale Entwicklung der schlesischen Johanniter-Kommenden Gross-Tinz, Beilau, Losen und Alt-Zülz bis J. 1333*, Breslau 1912.
- Lidov A., *Heavenly Jerusalem. The Byzantine Approach*, „Jewish Art” 1997–1998, 23–24, s. 340–353.
- Lotan Sh., *The ‘River Structure’ at the Montfort Castle in the Latin Kingdom of Jerusalem. Re-Examining the Functions of the Teutonic Stronghold in the Thirteenth Century*, „Analecta Theutonica, Studies for the History of the Teutonic Order” 2014, 1, s. 63–75.
- Macek J., *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Argo, [Praha] 2001.
- Magyar K., *Towards a Reconstruction of Matthias-Era Residences*, in: *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition Catalogue. Budapest History Museum. 19 March 2008–30 June 2008*, eds. P. Farbaky, A. Végh, Nationalmuseum Budapest, Budapest 2008, s. 89–99.
- Mazur D., *Kafle piecowe jako źródło materialne i ikonograficzne: znaczenie kafli w rekonstrukcji materialnych i niematerialnych aspektów życia codziennego dawnych społeczeństw*, „Archaeologia historica” 2014, 39, 1, s. 177–203.
- Menclová D., *České hrady*, díl. 1–2, Praha 1972.
- Meyer A.R., *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Boydell & Brewer, D. S. Brewer, Rochester (USA) 2003.
- Morka M., *Kaplica Zygmuntowska. Król Salomon – „princeps fundator”*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2005, 57, s. 59–67.
- Müller M., *Paris, das neue Jerusalem? Die Ste-Chapelle als Imitation der Golgatha-Kapellen*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte” 1996, 59, 3, s. 325–336.
- Müller-Wiener W., *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis*, München 1966.
- Müller-Wiener W., *Castles of the Crusades*, London 1966.
- Muñoz Jimenez J.M., *Juan Guas, el obispo Arias Dávila y el castillo de Turégano (Segovia) como nuevo Templo de Salomón*, in: *Castillos de España: publicación de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, ed. A.R. Rodríguez, Asociación Española de Amigos de los Castillos, Madrid 2012 (= „IV Congreso de castellología, Madrid, 7, 8 y 9 de marzo 2012, Asociación Española de Amigos de los Castillos”), s. 697–712.
- Murray S., *The Architectural Envelope of the Sainte-Chapelle*, „Avista Forum. Journal of The Association Villard de Honnecourt for the Interdisciplinary Study of Medieval Technology, Science, and Art” 1996–1997, 10, 1, s. 21–25.
- Nicholson H.J., *The Changing Face of the Templars: Current Trends in Historiography*, „History Compass” 2010, 8, s. 653–667.
- Nicolle D., *Crusader Castles in the Holy Land 1099–1191*, Osprey, Oxford–New York 2004.
- Oliveira N.V., *Toponímia e arquitectura. Das Ordens militares em Portugal: a memória de Oriente latino*, in: „Genius loci” – „lugares e significados”. *Places and Meanings*, coord. L.M. Cardoso Rosas, A.C. Sousa, H. Barreira, vol. 2, Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, Porto 2017, s. 121–131.
- Pánek J., *Paměti českého šlechtice z poloviny 16. století („Sarmacia” Jana Zajíc z Házmburka)*, „Folia Historica Bohemica” 1990, 14, s. 17–98.

- Papp S., *Das Denkmal des Königs Matthias Corvinus und die St. Georgkapelle in der Bautzener Ortenburg*, in: *Die Kunst im Markgraftum Oberlausitz während der Jagiellonenherrschaft*, hrsg. T. Torbus, M. Hörsch, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2006 (Studia Jagellonica Lipsiensia, Bd. 3), s. 103–114.
- Pereira P., *Convento de Cristo, Tomar*, IPPAR, Lisboa 2009.
- Peroutková J., *Chrám Matky Boží před Týnem v období středověku*, Univerzita Karlova v Praze, Praha 2020.
- Petre J., *Crusader Castles of Cyprus: The Fortifications of Cyprus under the Lusignans, 1191–1489*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2012 (Sources et études de l'histoire de Chypre, 69).
- Prarat M., Jesionowski B., *Early Building History of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and Conservation Work Carried Out in the 19th Century in the Light of Results of Architectural Research (Part I)*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, 54, s. 7–24.
- Prarat M., Jesionowski B., *Early Building History of the Klesza Tower in the High Castle in Malbork and Conservation Work Carried Out in the 19th Century in the Light of Results of Architectural Research (Part II)*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, 55, s. 24–34.
- Prix D., *Kaple sv. Kříže v Opavě-Kateřinkách a její vztach k slezské architektuře ve druhé polovině 14. století*, „Časopis Slezského zemského muzea – serie B” 1996, 45, s. 193–213.
- Raczkowski J., *Kościół zamkowy w Malborku versus paryska Sainte-Chapelle. Kilka uwag o architekturze i wystroju*, w: *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku: dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Zamek w Malborku, Malbork 2016, s. 79–93.
- Santos J.R. dos, *As Portas da Jerusalém Celeste: Síntese formal e tipológica da evolução histórica das fachadas de duas torres na arquitectura religiosa portuguesa*, Technologia Universidade de Coimbra, Coimbra 2001.
- Schenk J., *Aspects and Problems of the Templars' Religious Presence in Medieval Europe from the Twelfth to the Early Fourteenth Century*, „Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion” 2016, 71, s. 273–302.
- Schlumberger G., *Sigillographie de l'Orient latin*, Paris 1943² (Bibliothèque archéologique et historique, t. 37).
- Sedláček A., *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, díl 12: Čáslavsko, Praha 1900.
- Sedláček A., *Malovec*, v: *Ottův slovník naučný*, díl. 16, Praha 1900, s. 723–727.
- Sedláček A., *Mistopisný slovník historický Království českého*, Praha [1908].
- Šimůnek R., *Územní a rezidenční strategie české šlechty ve středověku. Doména Zajíců z Házmburka*, „Historická geografie” 2020, 46, 1, s. 7–73.
- Soupis památek historických a uměleckých v Království českém. Venkovské okresy*, díl. 4: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu roudnickém*, 1: B. Matějka, Okres [roudnický], Praha 1898.
- Starnawska M., *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, DiG, Warszawa 1999.
- Stehr C., *Chronik der ehemaligen Hochritterlichen Maltheser-Ordens-Commende, jetzigen Hochgräflichen York von Wartenburg'schen Majorats-Herrschaft Klein-Öls, Ohlauer Kreis. Vom Jahre 1152 bis 1845*, [s.l.] 1845.
- Tydlitátová V.V., *Autorita v Hebrejské bibli a v židovské tradici*, Triton, Plzeň 2024.
- Tydlitátová V.V., *Symbol hradeb a bran v hebrejské bibli*, Triton, Praha 2010.
- Viollet-Le-Duc E.-E., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, vol. 9, Paris [s.d.].
- Všetečková Z., Hlaváčková H., Kroupová J., *Středověká nástenní malba ve středních Čechách*, Národní památkový ústav, Praha 2012.

- Weisse D.H., *Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle*, "The Art Bulletin" 1995, 77, 2, s. 308–320.
- Wenzel K., *Der spätgotische Neubau der Bautzener Ortenburg*, in: *Die Kunst im Markgraftum Oberlausitz während der Jagiellonenherrschaft*, hrsg. T. Torbus, M. Hörsch, Jan Thorbecke Verlag, Ostfilden 2006 (Studia Jagellonica Lipsiensia, Bd. 3), s. 85–102.
- Wheatley A., *The Idea of the Castle in Medieval England*, Boydell & Brewer, York Medieval Press, Rochester (USA) 2004.
- Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań*, red. P. Nocuń, Stowarzyszenie „Wieża książęca w Siedlęcinie”, Wydawnictwo Profil-Archeo, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Siedlęcin–Pękowo–Kraków 2016.
- Winzinger F., *Bemerkungen zur Alexanderschlacht Albrecht Altdorfers*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte“ 1968, 31, s. 233–237.
- Witkowski J., *Szlachetna a wielce żalosna opowieść o Panu Lancelocie z Jeziora. Dekoracja malarska wielkiej sali wieży mieszkalnej w Siedlęcinie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.
- Wolfsgruber C., *Die k. u. k. Hofburgkapelle und die k. u. k. geistliche Hofkapelle*, Wien 1905.
- Zadrożny T., *Starotestamentowa geneza relacji między twórcami Kaplicy Zygmuntowskiej, królem a Bereccim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2005, 57, s. 9–57.
- Záruba F., *Hradní kaple*, díl. 1–3, Univerzita Karlova, Praha 2014–2016.
- Záruba F., *Příspěvek k malířské výzdobě hradů v Čechách v době pohusitské*, v: „*Ecclesia docta*”. *Společenství ducha a umění*, ed. M. Nespěšná Hamsíková, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2016, s. 380–407.
- Zupka D., *Kříž a meč: vojenské rituály kresťanských vojsk v boji s pohanmi*, v: *Gestá, symboly, ceremónie a rituály v stredoveku*, edd. P. Bystrický, P. Hudáček, VEDA SAV, Bratislava 2019, s. 83–98.